

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

R.Rasulov, Q.Mo‘ydinov

NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK
SAN‘ATI

(o‘quv qo‘llanma)

Toshkent-2010

O'quv qo'llanmada nutq madaniyati, nutqning kommunikativ sifatlari, til va nutq, adabiy til kabi masalalar haqida fikr yuritiladi. Nutq madaniyatiga oid nazariy ma'lumotlar amaliy mashg'ulotlar bilan mustahkamlanadi, xalq og'zaki ijodidan namunalar keltiriladi.

Shuningdek ishda notqlik san'ati tarixi haqida ham ma'lumot beriladi. Buyuk allomalarning notqlik san'atiga bo'lgan qarashlari ham asardan joy olgan.

Qo'llanma nutq madaniyati va notqlik san'ati muammolari bilan bevosita shug'ullanuvchilar va qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Taqrizchi: filologiya fanlari doktori
I.Yo'ldoshev

Toshkent Moliya instituti qoshidagi Oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy kengashning 2006 yil 27 martdagi yig'ilishi qaroriga ko'ra o'quv qo'llanma sifatida chop etishga qaror qilingan.

Kirish

O‘zbek xalqi ta’lim - tarbiyaga oid boy merosga ega bo‘lib, avlodlarda vatanparvarlik, insonparvarlik, kamtarlik, mehnatsevarlik, do‘stlik, mehr-oqibat, birodarlik, odoblilik kabi umuminsoniy fazilatlarni tarbiyalab kelgan. Sharq mutafakkirlarining ta’lim - tarbiyaga oid asarlari ham ana shu merosning tub negizini tashkil etadi.

Mustaqillik tufayli xalqimiz dunyoga yuz tutdi va jahon bizni tanidi. Biz tariximizga, madaniyatimizga yangicha nazar bilan qaray boshladik hamda yechimini kutayotgan muammolarni ijobiy hal qilishga kirishdik.

Barcha sohalar singari ona tilimiz va u bilan bog‘liq muammolar ham asta-sekin yechimini topmoqda. Xususan, nutq madaniyatiga doir masalalarni hal qilishda tilshunos olimlarimizning mehnatlari, izlanishlari tahsinga loyiqdir.

Nutq madaniyati jamiyat madaniy taraqqiyoti, millat ma’naviy kamolotining muhim belgisidir. Mamlakatimizda ma’naviy-ma’rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi deb e’lon qilingan bugungi kunda nutq madaniyati masalalari har qachongidan ham dolzarblik kasb etmoqda.

Respublikamizning «Davlat tili» haqidagi qonuni, «Ta’lim to‘g‘risida»gi qonuni, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» va boshqa hujjatlarda ma’naviy-ma’rifiy tarbiyaga, til masalalariga alohida e’tibor berilgan. Har bir kadr, eng avvalo, o‘z ona tilining chinakam sohibi bo‘lmog‘i lozim. Prezidentimiz I.A.Karimov O‘zbekiston Respublikasi Oliy majlisining 1997 yil 29 avgustidagi IX sessiyasida so‘zlagan nutqida: «O‘z fikrini mutlaqo mustaqil, o‘z ona tilida ravon, go‘zal va lo‘nda ifoda eta olmaydigan mutaxassisni, avvalambor, rahbar kursisida o‘tirganlarni bugun tushunish ham, oqlash ham qiyin» - deb ta’kidlaydi.¹

Nutq madaniyati hozirda tilshunoslik fanining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Bu muammoni hal etish umummadaniyatimiz taraqqiyotida, shuningdek, oliy maktablarda, o‘rta maxsus o‘quv yurtlarida, o‘rta maktablarda dars o‘tish jarayonini yanada yaxshilash, takomillashtirish bilan ham bog‘liq. Ta’kidlash kerakki,

¹ I.A.Karimov Barkamol avlod - O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. -T.: 1997, 9-bet.

bugungi kunda nutq madaniyati fanining barcha o'quv yurtlarida o'qitilishi quvonarlidir. Chunki notiqlik san'ati sirlarini bilish, o'rganish barcha soha vakillari, mutaxassislari uchun, umuman, har qanday madaniyatli inson uchun hayotiy zarurat deb hisoblanishi kerak. O'zbek adabiy tili va uning me'yorlarini ilmiy jihatdan o'rganish ham o'zbek nutq madaniyati sohasi uchun nihoyatda muhimdir. Adabiy tilning rivojlanish qonuniyatlarini, adabiy til me'yorlarining umumiy holatini, undagi turg'un va noturg'un hodisalarni chuqurroq tekshirmay turib, adabiy til (nutq) madaniyati haqida gapirish mumkin emas.

«NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN'ATI» FANINING MAQSAD VA VAZIFALARI

Nutq madaniyati haqidagi ta'limot qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo'lsa ham, unga qadar Misr, Assuriya, Vavilon va Hindiston kabi mamlakatlarda paydo bo'lganligi notiqlik san'ati tajribasidan ma'lum. Ushbu davrlarda jamiyatning rivojlanishi, savdo - sotiqning, sud ishlarining nihoyatda taraqqiy etishi notiqlikni san'at darajasiga ko'tardi. Chunki u paytlarda davlat arboblarning obro' - e'tibori va yuqori lavozimlarga ko'tarilishi, ularning notiqlik mahoratiga ham bog'liq bo'lgan. Notiqlik san'ati sarkardalik mahorati bilan barobar darajada ulug'langan.¹ Mashhur notiq Sitseron: «Tarixda yo yaxshi harbiy sarkarda, yo yaxshi notiq bo'lish kerak», degan ekan. Bu gapda katta hikmat bor. G'arbiy sarkardaning itoatida ko'p sonli lashkar bo'lishini tasavvur qilsak, bu so'z tasodifiy o'xshatish emasligiga amin bo'lamiz. Grek va Rim notiqdari Aristotel, Demosfen, Sitseron, Kvintilian kabi nazariyotchilarning hayotiy tajribalari ham bunga misoldir. Ular kishilik jamiyatida ritorika va notiqlik san'atining o'ziga xos maktabini yaratdilar. Sitseronning «Notiqlik haqida», «Notiq», «Brut» asarlari, Mark Fabiy Kvintilianning «Notiq bilimi haqida», Aristotelning «Ritorika» kabi asarlari ham qadimgi Gretsiya va Rimda madaniy nutq, notiqlik nazariyasi ancha rivojlanganligini ko'rsatadi.

O'rta Osiyo madaniyati tarixida ham nutq madaniyati o'ziga xos mavqega egadir. SHarqda, jumladan, Movarounnahrda notiqlik, voizlik, ya'ni va'zxonlik «Qur'on»ni targ'ib qilish bilan mushtarak holda so'zning ahamiyati, ma'nosi va undan o'rinli foydalanish borasida ko'p yaxshi fikrlar aytilgan. Ana shu nuqtai nazardan qaralsa, «Nutq odobi», «Muomala madaniyati» nomlari bilan yuritilib kelingan «nutq madaniyati» tushunchasi juda qadimdan olimlar, ziyolilarning diqqatini tortgan: Abu Rayxon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Koshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, So'fi Olloyor, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi ulug' siymolar nutq odobi masalalariga, umuman, nutqqa jiddiy e'tibor berish bilan birga tilga, lug'atga, grammatikaga va mantiqshunoslikka oid asarlar yozganlar. Buyuk qomusiy olim Beruniy (973-1048) o'zining «Geodeziya» asarida har bir fanning paydo bo'lishi va taraqqiy etishi inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga

¹ R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. -T.: 1992. 6-bet.

kelishini aytadi. Uningcha, grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojning hosilasidir.

Ulug' vatandoshimiz Abu Nasr Forobiy to'g'ri so'zlash, to'g'ri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va chiroyli nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati kattaligi haqida shunday deydi: «Qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganimizda, bu haqda bilim-larning eng birinchisi jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman....».

Kaykovus tomonidan 1082-1083 yillarda yaratilgan, qadimgi Sharq pedagogikasining ajoyib asarlaridan biri hisoblangan «Qobusnoma» da ham nutq odobi va madaniyati haqida ibratomuz fikrlar aytilgan. Asar 44 bobdan iborat bo'lib, uning 6-, 7- boblari so'z odobi haqidadir. Muallif farzandiga qilgan nasihatlar orqali o'quvchini yoqimli, muloyim, o'rinli so'zlashga, behuda gapirmaslikka undaydi. So'zlaganda o'ylab, har bir fikrdan kelib chiqadigan xulosani ko'z oldiga keltirib, gapirish kerakligini, kishi kamtar bo'lishi, o'zini xalq orasida oddiy tutishi lozimligini eslatib, mahmadonalik qilish, ko'p gapirish donolik belgisi emasligini shunday ifodalaydi: «Ey farzand, agar har nechakim suxandon bo'lsang, o'zingni bilg'ondan kamroq tutg'il, to so'zlash vaqtida nodon va beburd bo'lib qolmag'aysan. Ko'b bilib, oz so'zlag'il va kam bilib ko'p so'z demag'il. Nima uChunki, aqlsiz shundoq kishi bo'ladur - u ko'b so'zlar. Debdurlarki, xomushliq salomatlik sababidur, Chunki ko'b so'zlaguchi oqil kishi bo'lsa ham, avom uni aqlsiz derlar».¹

Ulug' shoir Yusuf Xos Hojib turkiy xalqlarning XII asrdagi ajoyib badiiy yodgorligi bo'lgan «Qutadg'u bilig» («Baxt keltiruvchi bilim») asarida so'zlarni to'g'ri tanlash va to'g'ri qo'llash haqida: «Bilib so'zlasa so'z bilig sanalur» degan edi. Qisqa so'zlash, so'zlarga iloji boricha ko'proq ma'no yuklash haqida:

Ugush so'zlama so'z biror so'zla oz,
Tuman so'z tugunini bu bir so'zla yoz,

deydi. Mazmuni: so'zni ko'p so'zlama, kamroq so'zla. Tuman (ming) so'z tugunini shu bir so'z bilan ech. Gapirishdan maqsad so'zlovchi ko'zda tutgan narsa, hodisa, voqealarni tinglovchiga to'g'ri, ta'sirchan etkazishdan iborat. Shunday ekan, nutqning to'g'riligi,

¹ Kaykovus Qobusnoma -T.: 1986, 45-bet.

ravonligi va mantiqiylikiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. Mutafakkir soʻzlovchini tilning ahamiyatini tushungan holda, hovliqmasdan, soʻzning maʼnolarini yaxshi anglab, nutqni ravon qilib tuzishga chaqiradi.

Adib Ahmad Yugnakiy (XII-XIII) ham soʻzlaganda nutqni oʻylab, shoshmasdan tuzishga, keraksiz, yaramas soʻzlarni ishlatmaslikka, mazmundor soʻzlashga chaqiradi. Notoʻgʻri tuzilgan nutq tufayli keyin xijolat chekib yurmagin, deb soʻzlovchini ogohlantiradi:

Oʻqub soʻzla soʻzni eva soʻzlama,
Soʻzung kizla kedin, boshing kizlama.

Mazmuni: (Soʻzni oʻqib soʻzla, shoshib gapirma, keraksiz yaramas soʻzlarni yashir, yaramas gaping tufayli keyin boshingni yashirib yurma)¹.

Nutq odobi deb yuritilgan qoida va koʻrsatmalarda sodda va oʻrinli gapirish, qisqa va mazmundor soʻzlash, ezmalik, laqmalikni qoralash, keksalar, ustozlar oldida nutq odobini saqlash, toʻgʻri, rost va dadil gapirish, yolgʻonchilik, tilyogʻlamalikni qoralash va boshqa shu kabi mavzularda soʻz boradi.

Oʻrta Osiyo notiqligining oʻziga xos xususiyatlari shundan iborat ediki, u, eng avvalo, oʻsha davr tuzumining manfaatlariga xizmat qilar edi. Bu davrda notqlik saʼnati ustalarini nadimlar, qissagoʻylar, masalgoʻylar, badihagoʻylar, qiroatxonlar, muammogoʻylar, voizlar, goʻyandalar, maddohlar, qasidaxonlar deb yuritilishi ham ana shundan dalolat beradi. Ammo tilning yaratuvchisi xalq ekanligini va uning, eng avvalo, xalqqa xizmat qilishini toʻgʻri anglovchi sogʻlom fikrli kishilar uning ijtimoiy mohiyatini doimo toʻgʻri tushunib kelganlar. Navoiyning davlat arbobi sifatida mehnatkash xalq oldida qilgan chiqishlari, uning til haqida aytgan fikrlari buning dalilidir. Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lugʻatayn», «Mahbub ul-qulub», «Nazm ul-javohir» asarlari oʻzbek tilida nutq tuzishning goʻzal namunalari boʻlishi bilan birga uning mukammallashishiga ham katta hissa qoʻshdi. U oʻzining «Mahbub ul-qulub» asarida shunday deydi: «Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdirki, gar nopisand zohir boʻlsa, tilning ofatidur...»¹ yaʼni, til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir, agar u oʻrinsiz ishlatilsa, tilning ofatidir.

¹ Qarang: Ahmad Yugnakiy, Hibatul – haqoyiq. -T. 1971, 78–bet.

¹ Alisher Navoiy. Mahbub-ul qulub. 14-tom, -T.: 1998, 94-bet.

Alisher Navoiy mayin, yoqimli, shirali ovoz bilan soʻzlash odobi haqida shunday yozadi: «Soʻzni koʻnglungda pishqormaguncha tilga keltirma, harnakim koʻnglungda boʻlsa, tilga surma». Mazmuni («Soʻzni koʻnglungda pishitib olmaguncha, soʻzlama, koʻnglungda boʻlgan har qanday fikni ham ayta berma»).

Oʻzbek badiiy nutqi tarixida Zahiriddin Muhammad Bobur alohida oʻrin tutadi. Shoirning nazmi va «Boburnoma»si oʻzbek nutqining goʻzal namunalaridir. Bobur oʻzi hammabop yozish bilan birga boshqalarga ham shunday ish tutishni maslahat beradi. Jumladan, oʻgʻli Humoyunga yozgan bir xatida birovga yuborilgan maktubni muallifning oʻzi bir necha bor oʻqib koʻrishiga, uning ravonligiga, soʻzlarning koʻzda tutilgan maʼnoni toʻgʻri aks ettirganligiga ishonch hosil qilganidan soʻng joʻnatishga chaqiradi.

Koʻrinadiki, Sharq mutafakkirlari notiq oldiga tilni puxta oʻrganish, uning lugʻaviy boyligi va grammatikasini puxta egallash, mantiqli soʻzlashni oʻrganish, nutqni ichki (mazmun) va tashqi (shakl) koʻrinishiga birday eʼtibor berish, goʻzal va taʼsirchan nutq tuza bilish, til boyliklarini maqsadga muvofiq hamda oʻrinli ishlatish vazifalarini qoʻyadilar va ularning ijrosini kuzata-dilar, chuqur tahlil etadilar.

«Nutq madaniyati va notiqlik sanʼati» fani oʻziga xos amaliy soha sifatida tilshunoslikning nazariy fanlaridan olingan bilimlarga suyanagan holda toʻgʻri, taʼsirli nutq tuzish yoʻllarini oʻrgatadi. U til, til meʼyorlari, nutq, nutqning sifatlari, nutqiy uslublar, nutqda uchrashi mumkin boʻlgan kamchilik va xatolar, nutq talaffuziga doir muammolar yuzasidan bahs yuritadi.

«Nutq madaniyati va notiqlik sanʼati» fani oʻz tekshirish obʼekti va vazifalariga ega. Uning tekshirish predmeti nutqning lisoniy qurilishi, adabiy til meʼyorlari va nutqning kommunikativ (aloqa uchun kerakli) fazilatlaridir. Nutq madaniyati nazariyasida til meʼyori markaziy tushuncha hisoblanadi. Til madaniyatining asosiy tekshirish obʼekti adabiy til meʼyorlari, asosiy vazifasi esa ushbu meʼyordagi ikkilanishlarni bartaraf etish boʻlmogʻi kerak.

«Nutq madaniyati va notiqlik sanʼati» fani adabiy til meʼyorlarini, uning tarixiylikini, taraqqiy etib borishini undagi baʼzi birliklarning eskirishi, ular oʻrnida yangi meʼyoriy birliklarning paydo boʻlishini kuzatib, qayd etib boradi. Biroq bu fan adabiy meʼyorlarni yaratmaydi, baʼzi bir hodisalarni meʼyor sifatida majburan kiritmaydi. Balki oʻzbek

milliy adabiy tili faoliyatini, uning rivojlanishini kuzatib boradi, ob'ektiv qonunlarini kashf etadi, shular asosida tavsiyalar beradi.¹

«Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fani hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganar ekan, shu adabiy til asosida vujudga keladigan barcha nutq turlari, adabiy tilga asos bo'luvchi xalq tili shevalari ham uning ob'ektiga daxldordir. Nutq madaniyati sohasi adabiyotshunoslik, poetika, estetika, etika, pedagogika, mantiq, ruhshunoslik, siyosatshunoslik sohalari bilan bog'liq. Milliy mustaqillik mafkurasining tarkibiy qismi hisoblanmish Davlat tili siyosati va unga oid huquqiy hujjatlar nutq madaniyatining asosiy ashyolaridandir. Notiqlik va voizlik san'tiga oid asarlar, o'zbek madaniy nutqiga asos bo'lgan milliy adabiy meros namunalari, o'zbek milliy hujjatchiligi hamda davlat tilida ish yuritish qonun - qoidalari majmuasi nutq madaniyati fanining asosiy ob'ektlaridandir.

Keyingi yillarda oliy o'quv yurtlarining barcha fakultetlarida «Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fanining o'qitilayotganligi quvonarli holdir. Yosh avlodni tarbiyalashdek o'ta mas'uliyatli vazifani o'z zimmasiga olayotgan talabaning o'z fanini chuqur o'rganishining o'zi etarli emas. Chunki «o'qituvchining nutqi o'tmas, nochor bo'lsa, uning bilimi qanchalik chuqur va tugal bo'lmasin, o'ziga ham azob, o'quvchi sho'rlikka ham azob. Ona tilida puxta, lo'nda va shirador nutq tuza olish malakasi va mahorati matematika o'qituvchisi uchun ham, ona tili o'qituvchisi uchun ham birday zaruriy fazilatdir. O'qituvchi go'zal, o'zni ham, so'zni ham qiynamaydigan ravon va ifodalarga boy nutqi bilan o'quvchilarni mahliyo etib, bermoqchi bo'lgan bilimni yosh inson shuuriga osonlik bilan olib kiradi. Zotan, ona tili milliy ma'naviyatimizning, dunyoni teran idrok etishimizning zaminidir».

Hozirgi o'zbek adabiy tilining to'liq shakllanganligi va ulkan ijtimoiy vazifani bajarayotganligi ayni haqiqatdir. Bu til xalqimiz uchun umumiy til sifatida shakllandi.

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi Respublikamizda davlat ishlarining, o'qish-o'qitish, ta'lim-tarbiya, targ'ibot-tashviqot ishlarining shu tilda olib borilishi uchun juda katta imkoniyat yaratdi. Tilga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi, uning barcha imkoniyatlarini o'rganish ishlari keng ko'lamda olib borilmoqda. Ayni vaqtda, shuni ham aytish joizki, tilning ijtimoiy vazifasining bajarilish darajasini belgilovchi omillardan biri bo'lmish nutq madaniyati sohasini chuqurroq

¹ T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T.: 1993, 15-16-betlar.

o'rganish oldimizga qo'yilgan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Chunki nutqimizdagi nuqson va kamchiliklarni bartaraf qilish, nutq madaniyatini har qachongidan ham yaxshiroq rivojlantirish umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan siyosiy va ijtimoiy masaladir. Bu masala bilan shug'ullanish ishiga faqat tilshunoslarga emas, respublikamizda istiqomat qiluvchi barcha soha vakillari e'tibor berishlari maqsadga to'la muvofiqdir. Chunki, nutq madaniyati umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, kishilarni yuksak madaniyat sohibi bo'lishlarini belgilaydi. Bu masalaning bir jihati bo'lsa, ikkinchi jihati biz xalqaro doirada ikki qarama - qarshi ijtimoiy guruh o'rtasida mafkuraviy kurash nihoyatda keskinlashgan bir davrda yashamoqdamiz. Bu narsa ham mafkuraviy kurashning asosiy quroli bo'lgan tilning har qachongidan ham o'tkir va keskin bo'lishini taqozo etadi. Prezidentimiz I.A.Karimov ham bunga alohida e'tibor berib shunday degan: «G'oyaga qarshi faqat g'oya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahsga kirishish, olishish mumkin».¹

«O'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rni ongli intizom egallashi juda qiyin kechyapti. O'qituvchining bosh vazifasi o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratligini ko'pincha yaxshi tushunamiz, lekin, afsuski, amalda, tajribamizda unga rioya qilmaymiz.

Demokratik jamiyatda bolalar, umuman, har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan ta'lim samarasi past bo'lishi muqarrar. Albatta, bilim kerak. Ammo bilim o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylikdir».² Maktabda nutq tadbirkorligini singdirish o'qituvchining bosh vazifasidir. U birinchi soatdan boshlab to oxirgi mashg'ulotgacha o'quvchilarda nutq madaniyati (tadbirkorligi)ni tarbiyalashga xizmat qilishi kerak.

Boshqacha aytganda «Ayni paytda nutqiy madaniyat tarbiyasi bilan maktabdagi, hech bir istisnosiz, barcha o'quv fanlari ham bilvosita shug'ullanishi kerak. Matematika bo'ladimi, fizika yoki tarix bo'ladimi, o'qituvchi o'z nutqiy madaniyati bilan namuna ko'rsatishi, tegishli fan sohasining tugal tilini namoyish etishi va shu yo'l bilan o'quvchidagi so'z sezgisiga kuch berishi maqsadga muvofiq. Ta'lim amaliyotida ko'rgazmalilik azaldan eng zaruriy omil sifatida qarab kelinadi, shuning uchun o'qituvchi juda ko'p vaqtini turli ko'rgazmali qurollar

¹ I.A.Karimov. Barkamol avlod orzusi.-T.2000. 35-bet.

² I.A.Karimov. O'sha asar. 17-bet.

tayyorlashga sarflaydi. Bu ma'qul, ammo, unutmaslik kerakki, nutqiy madaniyatni o'rgatish, chiroyli so'z zavqini o'stirish, umuman, til estetikasi tarbiyasida, asosiy, jonli ko'rgazmali qurol o'qituvchining o'zidir»,¹ uning nutqidir, nutq ma'naviyatidir.

Takrorlash uchun savollar:

1. Nutq madaniyati haqidagi ta'limot qaerda shakllangan?
2. Sharqda nutq madaniyati masalalari bilan shug'ullangan mutafakkirlardan kimlarni bilasiz?
3. «Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fanining maqsad va vazifasi nimalardan iborat?

Tayanch tushunchalar

Nutq - (arabcha) fikrni so'z orqali ifodalash.

Nazm - (arabcha) she'riy asar: she'riyat janri, she'r o'lchovi.

Nasr - (arabcha) proza, prozaik asar, proza janri.

Aruz-she'r tuzilishida qisqa va cho'ziq hijo (bo'g'in)larning ma'lum tartibda guruhlanib, takrorlanib kelishiga asoslangan vazn sistemasi. Aruz vazni.

Mantiq - (arabcha) tafakkur shakli va qonunlari haqidagi fan logika.

Madaniyat - (arabcha) ta'lim - tarbiyalilik va ziyolilik.

¹ N.Mahmudov. Ma'rifat manzillari. -T.: 1999. 52 - bet.

NUTQ MADANIYATI VA ADABIY ME'YOR

Madaniyat tushunchasi nihoyatda keng bo'lib, u jamiyat hayoti va faoliyati bilan bog'liq bo'lgan deyarli barcha jarayonlarni, yo'nalishlarni, hodisalarni qamrab oladi.

Nutq madaniyati jamiyat hayotining, jamiyat madaniyatining o'ta muhim ajralmas tarkibiy qismi, muayyan voqeligi, ko'rinishi sifatida alohida ahamiyatga egadir. U fikr almashish, muomala so'zlash kabi kundalik, doimiy, zaruriy jarayonlarni o'z ichiga oladi, ular orqali voqelikka aylanadi, ta'sir qilish quvvatiga ega bo'ladi.

Demak, nutq madaniyati nutq bilan, nutq faoliyati bilan bevosita bog'liq ekan, til nima, nutq nima degan savollarning kelib chiqishi mutlaqo tabiiy va mantiqiydir.

Til va nutq o'zaro dialektik bog'liq ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-psixik hodisalar bo'lib, til aloqa quroli sifatida, nutq esa aloqa usuli sifatida mavjuddir.

Nutq - bu til deb ataluvchi, ijtimoiy-individual noyob quroldan foydalanish jarayoni, til birliklari, imkoniyatlarining ob'ektiv borliq, tafakkur hamda vaziyat bilan o'zaro zaruriy, doimiy munosabatda namoyon bo'lishidir. Nutq bu rasmiy tildir. U keng ma'noda so'zlardan, so'z birikmalari va gaplardan tashkil topadi.

Madaniy gapirishga intilish tushunchasi barcha xalqlarda qadimdan mavjud. Bu tushuncha muayyan lisoniy me'yorlar, etik va estetik talablar bilan aloqador bo'lgan tushunchadir. Demak, nutq madaniyati tushunchasi har bir xalq tili va millat ma'naviyatini belgilovchi (ko'rsatuvchi) etik va estetik hodisadir.

Nutq madaniyati faqatgina adabiy tilni ongli va maqsadga muvofiq me'yorlashga (uni qayta ishlash va boyitishga) qaratilgan harakatlarga emas, balki millatning umumiy madaniyatini ko'tarish, odamlarda ma'lum «til didi»ni tarbiyalashga xizmat qiluvchi faoliyat hamdir.

Nutq madaniyati termini tilshunoslikda uch xil hodisani ifoda etadi:

- 1) madaniy nutqning, ya'ni nutqiy hodisaning nomi;
- 2) madaniy nutq tushunchasi bilan bog'liq va nutq madaniyati deb yuritiluvchi ilmiy muammoning nomi;
- 3) nutq madaniyati muammolarini o'rganish bilan shug'ullanuvchi sohaning, tilshunoslik fani bo'limining nomi.

Keltirilgan uchta hodisaning har biri murakkab ko‘rinishlariga, qirralariga ega, ularni bir-biri bilan qorishtirmaslik lozim.¹

Shunday qilib:

1. Nutq madaniyati adabiy til rivojining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri (Praga lingvistik maktabi).

2. Nutq madaniyati (til madaniyati) --- bu adabiy til me‘yorlarining shakllanishi va silliqqlanishiga yordamlashishdan iborat bo‘lgan faoliyat, ya‘ni til rivojiga ongli aralashuvdir (Praga lingvistik maktabi).

3. Nutq madaniyati tilni, uning qonun-qoidalarini ongli idrok qilish, aniq, ravshan, ifodali nutq tuza olish mahoratidir (A.Gurevich va b.).

4. Nutq madaniyati kishilarning o‘zaro to‘liq va teran fikrlashishi, tilning barcha imkoniyat va vositalarini puxta egallashidan iboratdir (B.N.Golovin va b.).

5. Nutq madaniyati faqat to‘g‘ri nutqgina emas, balki uquvlilik hamda nutqiy chechanlik hamdir (G.O.Vinokur va b.).

6. Nutq madaniyati til vositalaridan o‘rinli foydalangan holda maqsadga muvofiq so‘zlash va yoza olish san’atidir. (A.I. Yefimov).

7. Nutq madaniyati bu, avvalo, fikrlash madaniyatidir. (D.Ye.Rozental va boshqalar)

8. Milliy o‘ziga xosligi bilan ham ajralib turuvchi nutq madaniy nutqdir. (M.Agafonova).²

Xulosa shuki, nutq madaniyati tilni - aloqa – aralashuv qurolini ishlatishga bo‘lgan munosabatdir. Til vakillarida bu noyob qurolning imkoniyatlariga munosabat, uni ishlatishdagi boshqa omillar: tafakkur, ong, borliq, turli vaziyat va holatlar, maqsadga bo‘lgan munosabat qanchalik yuqori saviyada bo‘lsa, nutq madaniyati ham shunchalik yuqori saviyada bo‘ladi. Aksincha bo‘lsa-chi, unda nutq madaniyati ham past saviyada bo‘lishi muqarrar.

Nutq madaniyati to‘g‘risida gap borar ekan, tabiiyki, nutqda so‘zlarning o‘rinli va o‘rinsiz ishlatilishi to‘g‘risida ham bahs boradi. Qo‘llangan til birligini to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri deyilganda, albatta, ma’lum

¹ E.Begmatov, A.Boboyeva, M.Asomiddinova, B.Umurqulov, O‘zbek nutqi madaniyati ocherklari. -T.: 1998, 31 – bet.

² E.Begmatov, A.Boboyeva, M.Asomiddinova, B.Umurqulov, O‘zbek nutqi madaniyati ocherklari. 45-bet.

bir o'lov (mezon) ga asoslanishimiz tayin. Mana shu o'lov (mezon) tilshunoslikda adabiy til me'yori deb yuritiladi.

Har bir lahjaning, so'zlashuv tilining, adabiy tilning o'z me'yorlari bo'lganidek, nutqning alohida ko'rinishlari bo'lgan argolar, jargonlar ham o'z me'yoriga ega. Xususiy me'yorlar quyidagicha ko'rsatiladi: 1. Dialektal me'yori. 2. So'zlashuv nutqi me'yori. 3. Argolar, jargonlar me'yori. 4. Adabiy til me'yori (adabiy me'yori).

Adabiy me'yori. Ma'lum bir hududda tarqalgan uzun imkoniyatlari o'sha hududda yashovchi aholi uchun istisnosiz tushunarli bo'ladi, ya'ni aloqani engil amalga oshirishga imkon beradi. Bu- tilning o'zi me'yordan iboratligini ko'rsatadi. Me'yori -- tilning yashash shaklidir.¹

Adabiy me'yori uzusga asoslanadi, undan olinadi. Adabiy me'yori adabiy til bilan birga tug'iladi, badiiy adabiyotning, xalq madaniyatining taraqqiyoti bilan rivojlanib, o'z qonun-qoidalarini mustahkamlab boradi.

Adabiy me'yori uzusdan olinganligi sababli hamma uchun tushunarli bo'ladi. Shuning uchun jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyat a'zolarini uyushtirishda, katta vazifalarga otlantirishda adabiy til, uning me'yorlari jamiyat uchun nihoyatda zarurdir.²

O'zbek adabiy tili me'yorlari ilmiy asarlarda quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Leksik - semantik me'yori.
2. Talaffuz – (orfoepik) me'yori.
3. Yozuv (grafika) me'yori.
4. Fonetik me'yori.
5. Aksentologik (urg'uni to'g'ri qo'llash) me'yori.
6. Grammatik (morfologik va sintaktik) me'yori.
7. So'z yasash me'yorlari.
8. Imloviy me'yori.
9. Uslubiy me'yori
10. Punktatsion me'yori.³

Adabiy me'yorning og'zaki va yozma ko'rinishlari mavjud bo'lib, og'zaki adabiy me'yorning rivojlanishiga xalq qiziqchilari, askiyachilari,

¹ T.Qudratov. O'sha asar 38-bet.

² T.Qudratov. O'sha asar 1993, 40-bet.

³ R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. -T.: 1992. 38-bet.

latifago'y xalq shoir - baxshilari katta hissa qo'shsalar, yozma adabiy me'yorning shakllanishida belgilangan yozuv shakli asosida yozib qoldiriladigan yozma adabiyotning xizmati cheksizdir. Umuman olganda, adabiy til me'yorini o'rganish yangi hodisa emas. Til me'yori va adabiy me'yor muammo sifatida nutq madaniyati ilmiy soha deb tan olingunga qadar ham o'rganib kelingan. Adabiy til me'yori, uning shakllanish, rivojlanish, stabillashuv qonuniyatlari nutq madaniyati sohasining tekshirish ob'ekti hisoblanadi.

Nutq madaniyati sohasining adabiy til me'yoriga yondashuvi quyidagi xususiyatlari bilan grammatik munosabatda farq qiladi.

a) nutq madaniyati adabiy til me'yoridagi o'zgarib, buzilib turuvchi nutqiy nuqsonlarni yuzaga keltiruvchi xususiyatlarni topishi va ularni tuzatishga intilishi lozim;

b) nutq madaniyati adabiy til me'yorini doimiy rivojlanib, o'zgarib turuvchi hodisa sifatida tekshirishi va adabiy til me'yori sistemasidagi yangi holatlarni, o'zgarayotgan, o'zgargan holatlarni, shuningdek, «o'lgan», iste'moldan chiqqan holatlarni hisobga olishi kerak.

v) nutq madaniyati adabiy til me'yori sistemasidagi qarama - qarshi holatlarni belgilashi hamda tilning barcha yaruslari bo'yicha tekshirishi lozim².

Nutq madaniyati adabiy me'yorni ma'lum maqsad bilan, anig'i madaniy nutqning chegarasi va vositalarini aniqlash maqsadida o'rganadi. Shu sababli, nutq madaniyati sohasi adabiy til va uning me'yoriy sistemasini baholaydi va nazorat qiladi. Nutq madaniyati sohasi adabiy tilga yondashadi, ya'ni adabiy til rivojiga ongli aralashadi.

Ma'lumki, tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. U jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladigan, faqat jamiyatda, odamlar orasida mavjud bo'ladigan ijtimoiy hodisadir. Jamiyat rivojlangan sari til ham shakllanib boradi. Demakki, shu tilda so'zlashuvchi millatning ma'naviyati yuksalib, nutqiy malakasi ortib boradi. Aks holda til tanazzulga yuz tutadi. Bu esa nutqiy malakaning so'nishiga, ma'naviyatning qashshoqlanishiga olib keladi.

Jamiyatda yashayotgan har bir shaxs alohida nutq egasi sanaladi. Lekin ularning hammasi uchun umumiy bo'lgan nutqiy qurol shu jamiyatning yagona tili hisoblanadi.

² R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev.O'sha asar. 39-bet.

Inson nutq faoliyatida adabiy til madaniyati qoidalarini mukammal bilgani holda, ayniqsa, badiiy adabiyotlarni, gazeta va jurnallarni o'qishi, radio va televideniyaning kuzatib borishi orqali hamda tinimsiz mustaqil shug'ullanishi natijasida nutqiy malakaga ega bo'ladi.

Adabiy til madaniyatini chuqur egallagan insongina nutq madaniyatiga ega bo'ladi. Til madaniyatini egallashda tilga bo'lgan e'tibor, unga chinakam muhabbat va hurmat muhim rol o'ynaydi. Adabiy til va uning me'yorlarini shunchaki qiziqish yoki u bilan nomigagina shug'ullanish orqali egallab bo'lmaydi.

Insonning nutq faoliyati uch ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Bular - so'zlash, mutolaa qilish va eshitish. So'zlash deyilganda, so'zlovchining ma'lumot, maslahat berishi, buyurishi, o'ziga noma'lum bo'lgan narsalar haqida so'rashi tushuniladi. So'zlaganda so'zlovchining bilimi, madaniyati, axloqi, odobi yuzaga chiqadi. So'zlashning monologik va dialogik ko'rinishlari mavjud.

Mutolaa qilish o'quvchining yozma nutq orqali asar muallifi, obrazlari bilan muloqatidir. Mutolaa tufayli yozma nutqda aks etgan voqea - hodisadan xabardor bo'ladi.

O'rta maktabda ta'lim olayotgan yoshlarni, ya'ni, jamiyatning yangi ijtimoiy kuchlarini etishtirishda o'qituvchi mas'ul hisoblanadi. Jamiyat o'qituvchining qo'liga yosh avlodni, ya'ni o'z kelajagini ishonib topshiradi. Uning kamol topishida o'qituvchining nutqi o'ta muhimdir. Demak, o'qituvchilik kasbi insonparvarlik, vatanparvarlik, yuksak madaniyat bilan birga yuqori darajadagi nutqiy malakaga ham ega bo'lishini talab qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Nutq madaniyati nima?
2. Til madaniyati bilan nutq madaniyati qaysi jihatlariga ko'ra o'zaro farq qiladi?
3. Adabiy me'yor nima? U nimaga asoslanadi?
4. Nutqiy malakaga qanday erishish mumkin?

Tayanch tushunchalar

1. Morfema - (grekcha) tilshunoslikka oid termin bo'lib, so'zning ma'no anglatuvchi, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan qismi (yoki bo'lagi) (o'zak morfema, affiksial morfema).

2. Jargon - (fransuzcha) biror ijtimoiy guruhning o'ziga xos va o'zigagina tushunarli bo'lgan, boshqalar tushunmaydigan yasama tili.

3. Uzus-biror til jamoasida til sistemasida mavjud bo'lgan imkoniyatlarning foydalanib kelinayotgan qismi uzus deyiladi. Uzus bir tilni boshqasidan ajratib turadigan shartlarni ham, tilning ichki me'yorlarini ham o'z ichiga oladi.¹

¹ T.Qudratov. O'sha asar. 1993, 36-bet.

ADABIY TIL VA NUTQ MADANIYATI

Hozirgi zamon o'zbek tilining fonetik, leksik, grammatik, orfoepik hamda orfografik, imloviy me'yorlarining nisbatan mukammal shakllanganligi o'zbek tili madaniyatining ulkan yutug'idir.

Hech shubhasiz aytish mumkinki, o'zbek tili eng boy, eng taraqqiy etgan tillardan biri bo'lib, o'z shakllanish, rivojlanish tarixiga ega.

O'zbek adabiy tili olimlar, ziyolilar, adiblarning og'zaki va yozma adabiyotning asosiy ijodkorlari bo'lgan xalqimizning asrlar osha mashaqqatli mehnati, tilga sayqal berishi, uni chuqur o'rganishi borasidagi xizmatlari evaziga turkiy tillar oilasida o'ziga xos mavqega ega bo'ldi. Bu tilda juda ko'p o'lmas badiiy asarlar, ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Bu ham o'zbek tilining madaniy tillar qatoridan o'rin olishini ta'minladi.

Qadimdan ma'lumki, til eng muhim aloqa-aralashuv, fikr almashuv qurolidir. Bu qurol qator boshqa vazifalarni ham bajaradi: u yoki bu xalq tarixi yoki umuman voqelik haqida xabar beradi, ularni avloddan - avlodga etkazadi, kishilar ongiga ta'sir etadi, estetik zavq bag'ishlaydi. SHuningdek, u bilim berish yoki bilim olish quroli hamdir.

Ana shunday qator vazifalarni bajaruvchi hamda funksional imkoniyati yanada ortib borayotgan bu qurolning - o'zbek adabiy tilining ishlatilishi, uning qay darajada sayqal topganligi, o'tkirligi, muayyan vazifani bajarishga xoslanganligi, tuzilishi, mohiyati bilan shaklining mutanosibligi, go'zal va ixchamliligi kabilar uning qudratli madaniy qurol ekanligini ko'rsatadi. Qurolni yaratish va unga sayqal berish esa shu tilga mansub bo'lgan xalq vakillarining, ziyolilar, adiblar, shu qurolni ishlatishga ehtiyoji bor bo'lgan barcha kishilar va nihoyat, shu ish bilan maxsus shug'ullanuvchi mutaxassislarning ishidir.

Darhaqiqat, nutq - bu til deb atalmish noyob quroldan foydalanish jarayoni. Demak, nutqiy jarayon – tilning o'z vazifasini bajarish jarayoni. Bu jarayon yaxshi yoki yomon kechishi mumkin. Notiq esa ma'lum ma'noda bu jarayonni amalga oshiruvchidir.

«Qobusnoma» da Kaykovus hamma hunarlar ichida so'z hunari – notiqlikni a'lo deb bilgan: «Bilgilkim, hamma hunardan so'z hunari yaxshi¹.

Nutq xoh og'zaki, xoh yozma bo'lsin, go'zal yoki quruq - qo'pol bo'lishi mumkin.

¹ Kaykovus. O'sha asar. 32-bet.

O'tkir teshani qo'liga olgan usta u bilan ajoyib bir quticha yasashi mumkin. Shu teshani qo'lga olgan chala bir havaskor usta bir zumda qo'lini chopishi yoki yaxshi narsani ishdan chiqarishi mumkin.

Adabiyotshunos olim Izzat Sulton «Adabiy asarning mazmuni, undagi g'oyaning oliyjanoblighi, tasvir qilingan odamlar va hodisalarning go'zalligi yoki xunukligi - hammasi o'quvchiga asarning tili orqali etadi. Shu sababli til sohasidagi mahorat yozuvchi qobiliyatining eng yorqin alomatidir», -- deganida, eng avvalo, til qurolidan foydalanish mahorati haqida fikr yuritgan.

Demak, hamma uchun baravar xizmat qiladigan til - aloqa - aralashuv quroli vositasida go'zal, yaxshi, namunali nutq tuzish ham, qo'pol, yoqimsiz, nojo'ya, tuturuqsiz, quruq nutq tuzish ham mumkin. Bularning birinchisi madaniy nutq, ikkinchisi esa nomadaniy, «xunuk» nutqdir.

Tilshunos S.I.Ojegov yaxshi nutq haqida gapirar ekan, «YUqori darajadagi nutq, yuqori nutq madaniyati – bu o'z fikrini til vositalari orqali to'g'ri, aniq va ta'sirchan qilib ifodalay bilish qobiliyatidir», - deydi.²

Bunday qobiliyatga o'z ona tilini chuqur sevish va hurmat qilish, uni mukammal bilish orqali erishiladi. SHuning uchun ham har bir kishining madaniylik darajasi, o'qib qanchalik tarbiya ko'rganligi uning yozma va og'zaki nutqidan bilinadi, nutq madaniyatiga e'tibor yolg'iz notiqdangina emas, balki har bir jamiyat a'zosidan talab qilinadi.

Tilda so'z miqdori qancha ko'p bo'lsa, o'sha tilni boy til deb talqin qilish keng tarqalgan. Bu fikr ma'lum ma'nodagina to'g'ridir. Chunki tildagi so'z miqdori til boyligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri bo'lsa ham, til boyligi shu bilangina cheklanmaydi. Bu o'rinda, albatta, o'zbek tilining sinonimlarga, frazeologizmlarga, parafrazalarga nihoyatda boy ekanligi, ular ma'nolarining, shuningdek, umuman o'zbek tilidagi so'zlarning ko'p ma'noliligi nihoyatda yuqori darajada ekanligi ham hisobga olinadi.

Shunday bo'lsa-da, ana shular bilan bir qatorda, u yoki bu tilni boy til deb belgilaganda, shu tilning turli-tuman ifoda vositalariga egaligini ko'zda tutamiz. O'zbek tilida so'zdagi unli tovushni cho'zish yoki undosh tovushni ikkilantirish (geminatsiya) hodisasi ham ifoda vositasi hisoblanadi: to'yga mashhur xonanda kelgan shekilli, odam!; Mazam yo'qroq, ertaga ishga borolmayman; Mazza qilib dam oling, yaxshilab

² R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev. O'sha asar. -T.: 1992. 8-bet.

sogʻayib keting, keyin gaplashamiz. Bu misollardagi «odam» soʻzi alohida urgʻu bilan aytiladi, shuningdek, soʻzdagi **o** tovushi baʼzan esa, keyingi boʻgʻindagi **a** tovushi choʻzib talaffuz qilinadi. Ana shu choʻziqlik, kuchli ohang bilan aytish alohida maʼno kasb etadi, yaʼni ushbu tarzda aytilganda, ayni soʻzdan odamning koʻpligi, tasirchanlik, his-hayajon kabilar ifodalanadi. Keyingi gapdagi «mazza» soʻzida «z» undoshining ikkilantirilishi ham maʼnoni kuchaytirish uchun xizmat qilgan.

Oʻzbek tili ana shunday imkoniyatlarga nihoyatda boydir. Oʻzbek tilida takrorning ikki turi mavjud:

a) grammatik takror;

b) badiiy takror.

Takrorning birinchi turi grammatik takrorda maʼno odatda koʻplik maʼnosini ifodalash uchun xizmat qiladi: mashina-mashina qovun tushirdik; qop-qop un yopishadi; gapirib-gapirib uxlab qoldi; yugurib-yugurib charchadi; yaxshi-yaxshi gapiring kabi.

Takrorning ikkinchisi turli xil maʼnolarni ifodalaydi: Tong yaqin, oppoq tong yaqin (Gʻ.Gʻulom). Gapiring, gapiring, deyaqman, gapirsangizchi!

Oʻzbek tilida soʻzlar tarkibidagi turli xil tovush oʻzgarishlari, masalan: qora-qaro, ora-aro, koʻngil-kangul...; oshino-oshno, oshiyon-oshiyon, sen bilan – sen ila - senla, ustiga - ustina, bogʻin - bogʻini, koʻksin - koʻksini kabilar ham oʻziga xos vositalardir.

Hozirgi oʻzbek tilida 30 ga yaqin koʻmakchi feʼllar mavjud boʻlib, bu koʻmakchi feʼllar etakchi feʼl bilan ravishdosh koʻrsatkichlari – b, (-ib) orqali bogʻlanib keladi va turli xil nozik maʼnolarni ifodalash uchun xizmat qiladi: ketdi-ketib qoldi; yozdi - yozib tashladi; tashlab ketdi - tashlab ketib qoldi; qochdi - qochib qoldi; urushdi - urishib berdi; qoʻlladi - qoʻllab yubordi; kuldi - kulib qoʻydi kabi.

Oʻzbek tilida bulardan tashqari alohida badiiy tasvir koʻrinishlari, vositalari ham boʻlib, ularga metafora, metonimiya, sinekdoxa, sifatlash, oʻxshatish, kesatish (ironiya), istehzo (sarkazm), mubolagʻa, kichraytirish, jonlantirish; zidlash (tazod), zinapoyalash, ketma - ket keltirish, ritorik soʻroq, bogʻlovchisizlik yoki koʻp bogʻlovchilik; tushirib qoldirish (ellipsis), badiiy takror, badiiy oʻrin almashtirish (inversiya) kabilar kiradi.¹

¹ Yo.Tojiyev, N.Hasanova, H.Tojmatov, O.Yoʻldosheva Oʻzbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari, T, 1994, 14-bet.

Takrorlash uchun savollar:

1. Adabiy til deb nimaga aytiladi?
2. Adabiy tilning soʻzlashuv nutqidan qanday farqi bor?
3. Tilning boyligi nimada namoyon boʻladi?
4. Tarixiy soʻzlar deb qanday soʻzlarga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

1. Sinonim – maʼnodosh soʻzlar.
2. Frazeologizm – frazeologik birlik, ibora.
3. Parafraza – tasviriyl ifoda
4. Epitet – sifatlash.

NUTQNING KOMMUNIKATIV SIFATLARI

Nutq soʻzlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning muayyan koʻrinishi ifoda boʻlib, u faqatgina lisoniy hodisa sanalmasdan, balki ham ruhiyat, ham nafosat hodisasi hisoblanadi. Shuning uchun ham yaxshi nutq deyilganda, aytilmoqchi boʻlgan maqsadning tinglovchi yoki kitobxonga toʻliq va aniq etib borishi, ularga maʼlum taʼsir oʻtkazishi nazarda tutiladi. SHunga koʻra nutq oldiga muayyan talablar qoʻyiladi. Bu talablar nutqning kommunikativ sifatlari boʻlib, unda nutqning mantiqan toʻgʻri, fikran aniq, tuzilishga koʻra chiroyli va yoʻnalishiga koʻra maqsadga muvofiq boʻlishi nazarda tutiladi.

1. Nutqning toʻgʻriligi. «Toʻgʻrilik deganda, - yozadi V.G.Kostomarov, - nutq madaniyatining zarur va birinchi sharti sifatida adabiy tilning maʼlum paytda qabul qilingan meʼyoriga qatʼiy va aniq muvofiq kelishini, uning talaffuz, imloviy va grammatik meʼyorlarini egallashni tushunish lozim boʻladi».¹

Nutqning toʻgʻriligi uning eng muhim aloqaviy fazilatidir. Chunki nutq toʻgʻri boʻlmasa, uning boshqa kommunikativ sifatlari, yaʼni mantiqiyligi, aniqligi, maqsadga muvofiqligiga ham putur etadi.

Nutq toʻgʻri boʻlishi uchun, asosan, ikki meʼyorga - urgʻu va grammatik meʼyorga qattiy amal qilish talab qilinadi. Soʻzlardagi urgʻuning koʻchishi bilan maʼnoning ham oʻzgarib ketishi mumkinligini esdan chiqarmaslik lozim. Masalan: olma soʻzi. Bu soʻzni alohida urgʻusiz olib qaraganda, uning qanday maʼnoda qoʻllanilayotganini aniqlash qiyin. Faqat urgʻu undagi maʼnoning aniqlanishiga koʻmaklashadi. Yaʼni olma tarzida urgʻu birinchi boʻgʻinga tushganda, harakat, olma kabi oxirgi boʻgʻinga tushganda esa mevaning bir turi maʼnosi anglashiladi. Tilimizda bunday soʻzlar anchagina. Masalan, hozir - hozir, yangi-yangi, yigitcha-yigitcha, oʻquvchimiz - oʻquvchimiz soʻzlarining maʼnosi ham urgʻu yordamida oydinlashadi.

Gap tarkibidagi ayrim olingan soʻzga tushadigan urgʻu, yaʼni mantiqiy (logik) urgʻuning ham maʼnoni farqlashda xizmati katta. Hamma tillarda ham qaysi maʼnoga alohida eʼtibor berilayotgan boʻlsa, shu maʼnoni ifoda etayotgan soʻz maxsus urgʻu bilan talaffuz qilinadi. Masalan, Anvar xat yozdi, gapida kim yozganligi, nima yozganligi yoki nima ish qilganligi aytilib, mazkur gapdagi soʻzlarning uchallasidan biriga urgʻu tusha oladi. Bunday oʻrinlarda mantiqiy urgʻu maʼnoni

¹ V.G.Kostomarov. Kultura rechi i stil. – M. 1960, 24-bet.

ta'kidlash uchun xizmat qiladi. Umuman nutqda, bo'g'in urg'usi kabi mantiqiy urg'uni ham to'g'ri ishlata bilish kerak. Chunki ayni jarayonda xatoga yo'l qo'yilsa, nazarda tutilgan ma'no anglashilmay qolishi maqsad amalga oshmasligi mumkin. Demak, fikrni nutq (gap) orqali to'g'ri ifodalashda so'z urg'usi hamda mantiqiy urg'uning to'g'ri ishlatilishiga jiddiy amal qilishimiz shart.

Grammatik me'yorga rioya qilish deganda, gap tuzish qoidalaridan to'g'ri foydalanish, o'zak va qo'shimchalarni qo'shishda xatoga yo'l qo'ymaslik, kelishik qo'shimchalarini o'z o'rnida qo'llash, ega va kesimning mosligi, ikkinchi darajali bo'laklarning ularga bog'lanish qonuniyatlari tushuniladi.

Xullas, ona tili xazinasidan kerakli grammatik shakllarni tanlash va ularni o'z o'rniga qo'yish, ya'ni nutqning to'g'ri tuzilishiga erishish nutq madaniyatining asosiy talablaridan biridir.

2. Nutqning aniqligi. Nutqning aniqligi so'zning o'zi ifodalayotgan voqelikka mutlaqo mos va muvofiq kelishidir. Aniqlik nutqning muhim xususiyatlaridan biri ekanligi qadimdan ma'lum. G'arb mutafakkirlari ham, SHarq olimlari ham aniqlikni nutq sifatlarining birinchi sharti deb hisoblaganlar. Aristotel: «Agar nutq noaniq bo'lsa, u maqsadga erishmaydi»,-- degan. Kaykovus esa: «Ey farzand, so'zning yuzin va orqasin bilg'il va ularga rioya qilg'il, har na so'z desang yuzi bila degil, to'xuxango'y bo'lg'aysan. Agar so'z aytib, so'zning nechuk ekanin bilmasang qushga o'xsharsanki, unga to'ti derlar, ul doim so'zlar, ammo so'zning ma'nosin bilmas».¹ YAna davom ettiradi: «SHunday kishini notiq (suxango'y) deymizki, uning har so'zi xalqqa tushunarli bo'lsin va xalqning har so'zi unga ham ma'lum bo'lsin».

Aniqlik nutqning muhim xususiyati, fazilati sifatida fikrni yorqin ifodalash bilan, nutq predmetining ma'nosi bilan, nutqda ishlatilayotgan so'z ma'nolarini bilish bilan bog'liq bo'ladi. Agar notiq o'zi fikr yuritmoqchi bo'lgan nutq predmetini yaxshi bilsa, unga mos so'zlarni tanlasa va o'zi tanlagan so'zlarning ma'nolariga mos vazifalar yuklasa, nutqning aniq bo'lishi tayin. Demak, aniqlik nutqda so'z qo'llash me'yorlariga amal qilishdan iborat. Bu jihatdan aniqlik to'g'rilikning boshqacha, o'ziga xos ko'rinishi hisoblanadi. Ba'zan notiq o'zi ishlatadigan so'zning ma'nosini bilishga uncha e'tibor bermaydi. Natijada so'zning ma'nosi nutqdan ko'zda tutilgan maqsadga mos kelmaydi. Ko'pincha, bunga bir-biriga yaqin narsalarni anglatuvchi so'zlar sabab bo'ladi. Masalan: Abdulla Qahhor yozuvchi Ma'ruf

¹ Kaykovus. O'sha asar. 43-bet.

Hakimning «Qahramonning o‘limi» hikoyasini tahlil qilib, «Botir beliga qator beshta bomba qistirib...», «Qo‘liga bomba ushlagan holda ko‘chaga yugurdi» jumllaridagi bomba so‘zining noto‘g‘ri qo‘llanilayotganligini, yozuvchining bomba va granatani farqlamasligini tanqid qiladi.¹ Aniqlik ikki xil bo‘ladi: narsaning aniqligi va tushunchaning aniqligi. Narsa aniqligi nutqda aks etgan mavjudlikning narsalar, hodisalar doirasi bilan nutq mazmunining munosabatida ko‘rinadi. Nutqda mavjudlikning narsa va hodisalari to‘g‘ri aks etishi uchun notiq o‘zi so‘zlayotgan narsalarni yaxshi bilgan bo‘lishi lozim. Nutq predmetini bilmaslik yoki chala bilish, shuningdek, ularni o‘rganishda loqaydlik qilish natijasida yuzaga kelgan noaniqlik yoqimsiz bo‘lib, tinglovchini ranjitadi. Masalan: «Na tashkilotchilik, na rahbarlik, na bilimdonlik qobiliyati bo‘lmagan kishi birdaniga kimning nazariga tushdi?» (Gazetadan)².

Ko‘rinadiki, so‘zlovchi **na** yuklamasining nutqdagi ma’nosi - ma bo‘lishsizlik qo‘shimchasi anglatgan ma’noga teng ekanligini unutgan. Odatda na inkor yuklamasi ishtirok etgan gaplarning kesimi bo‘lishli shaklda bo‘ladi.

Nutqning har tomonlama to‘g‘ri bo‘lishi uchun narsa aniqligining o‘zi etarli emas. Tushunchaviy aniqlik nutq mazmunining unda belgilangan tushunchalar tizimiga mos kelishini talab qiladi.

Shunday qilib, aniqlik nutqning aloqaviy sifatlaridan biri bo‘lib, u ob’ektiv borliq bilan nutq mazmunining mosligi sifatida yuzaga chiqadi.

Aniq nutq yaratish so‘zlovchidan quyidagilarni talab etadi:

a) tilning sinonimik imkoniyatlarini bilish va sinonimik qatorlardan kerakligini ajratib, nutqda qo‘llash;

b) nutqda ishlatiladigan so‘zning anglatgan ma’nolarini har tomonlama bilish;

v) so‘zning ko‘p ma’noligiga jiddiy e’tibor berish, ko‘p ma’noli so‘z nutqda qo‘llanganda uning qaysi ma’no qirrasini ko‘zda tutilayotganini aniq tasavvur qilish; fikrning yuzaga chiqishida bu so‘zning boshqa ma’no qirralari monelik qilish-qilmasligini ko‘z oldiga keltirish;

g) omonimlarning xususiyatlarini bilish, Chunki ularni bilmaslik aniqlikning buzilishiga olib keladi;

d) paronimlarni bilish, ulardagi tovush yaqinliklariga e’tibor berish;

¹ T.Qudratov. O‘sha asar, 55-bet.

² T.Qudratov. O‘sha asar, 56-57 – bet.

e) tor muhitda ishlatiladigan, chetdan kirgan, kasb -hunarga oid, arxaik, eskirgan, dialektizm soʻzlarning maʼnolarini yaxshi anglagan holda nutqqa kiritish.¹

3. Nutqning tozaligi. Nutqning tozaligi deganda, eng avvalo, uning adabiy til meʼyoriga muvofiq kelish - kelmasligi tushuniladi.

Nutqimizning sofligiga, asosan, quyidagilar taʼsir qiladi:

1. Mahalliy dialekt va shevalarga xos soʻz, ibora, shuningdek, grammatik shakllar, soʻz va soʻz birikmalarining talaffuzi, urgʻusi.

2. Oʻrinsiz qoʻllangan chet soʻz va soʻz birikmalari.

3. Jargonlar.

4. Vulgarizmlar.

5. Nutqda ortiqcha takrorlanadigan «parazit» soʻzlar.

6. Kanselyarizmlar.

Sanab oʻtilganlardan oʻrinsiz foydalanish kundalik nutqni ham, badiiy nutqni ham xiralashtiradi. Har bir soʻzlovchi oʻz nutqining adabiy meʼyorlar darajasida boʻlishi uchun harakat qilishi lozim.³ Oʻz shevasiga xos boʻlgan til vositalarini nutqqa oʻrinsiz olib kirish nutqni buzadi. Ammo dialektizm va varvarizmlar badiiy asar tilida maʼlum badiiy - estetik vazifani bajarishi, muallifning maʼlum gʻoyasini, niyatini amalga oshirishga xizmat qilishi ham mumkin. Muallifning milliy koloritni berish uchun, asar qahramonining qaharlik ekanligiga ishora qilish uchun dialektizm va varvarizmlardan foydalanishi mumkin. Masalan: «Yoshulli, siz buni emas, meni tinglang! Bu mangʻlayi qoraning sherigi bor» (T.Malik). Ushbu misolda dialektizmlar territorial koloritni berishga xizmat qilayotgan boʻlsa, quyidagi misolda varvarizmlar - chet soʻzlar xarakter yaratishda yozuvchiga koʻmaklashgan. «Ishondim, oʻrtoq ginrol. Hammasi est boʻladi. Uyda xaladiynada muzdagi bor, olib chiqaymi? Sizga tekin» (T.Malik).

Lahjaviy soʻzlarning badiiy adabiyotda oʻrni bilan ishlatilishi faqatgina maqsadga muvofiq boʻlib qolmasdan, adabiy tilimizning boyib borishiga, umumxalq tilidagi ayrim elementlarning saqlanib qolishiga xizmat qilishi ham mumkin. Masalan: nutq nihol oʻtkazish haqida boʻlganida adabiy tilda varianti yoʻq boʻlgan «xancha» soʻzi ishlatilsa va oʻz oʻrnida unga izoh berilsa, oʻrinli boʻlardi. Chunki bu soʻz nihol oʻtkazish uchun kavlangan chuqurchaning nomi boʻlib, boshqa chuqurchalarga nisbatan ishlatilmaydi.

¹ T.Qudratov. Oʻsha asar, 58-bet.

³ T.Qudratov. Oʻsha asar, 50-bet.

Nutqda o‘rinsiz ishlatilgan boshqa tillarga oid so‘zlar varvarizmlar deb ataladi.

Ayrim kishilarning o‘z nutqini nazorat qilmasligi, «yoqimli» so‘z qidirishda erinchoqlik qilishi, ruscha atamalarining o‘zbekcha shakllarini bilmasligi, ba’zi hollarda o‘zining ruschani ham bilishligini namoyish etishga intilishi natijasida varvarizmlar nutqqa kirib keladi: Ertalab zvonit qildim, bibliotekaga bordim, astanovkada turdim kabi. Nutqimizda mana shunday so‘zlarning uchrab turishi juda achinarlidir. Ulardan qutulishning birdan-bir yo‘li ona tilini har tomonlama chuqur o‘rganish, unga hurmat bilan qarash, so‘z qo‘llashga alohida e’tibor berish, badiiy asarlarni ko‘p o‘qish, o‘qiganda notanish so‘zlar ma’nosiga diqqat qilish kabilar. Ayrim kasb egalarining, ayrim guruhlarining o‘z «tili» bo‘lib, ular bu «til» orqali so‘zlashda boshqalardan ajralishga, ifodalanayotgan fikrlarini kishilardan bекitishga intiladilar. Bunday so‘zlar jargon so‘zlar deb ataladi. Masalan, novcha (aroq), qizil (vino) - ichuvchilar nutqiga xos.

Vulgarizmlarga axloq me’yorlariga to‘g‘ri kelmaydigan: kishini so‘kishda, haqoratlashda ishlatiladigan so‘zlar kiradi. Ularni ishlatish so‘zlovchining past madaniyatli, qo‘pol, johil kishi ekanligini ko‘rsatadi. Badiiy adabiyotda ham ulardan foydalaniladi:

- Uxlab o‘tiribsanmi, xunasa?! Ming marta chaqirishim kerakmi?! (T.Malik).

Parazit so‘zlar deb ataluvchi lug‘aviy birliklar ham til madaniyati uchun yotdir. Ular, asosan, so‘zlashuv nutqida ko‘p ishlatilib, notiqning o‘z nutqini kuzatib bormasligi, e’tiborsizligi natijasida paydo bo‘ladi va bora-bora odatga aylanib qoladi. A.Qodiriy «Mehrobdan chayon» romanida buxorolik SHarifboy nutqida «pa’lanat» («padar la’nat»)ni parazit so‘z sifatida ishlatib, uning nutqini individuallashtirgan. SHarifboy har gapida bu so‘zni qo‘shib gapiradi:

«Sharifboy yostiқdan burilib, yonidagi uchinchi yigitga qaradi:

- Pa’lanat, qachon kelgan ekan?»

«Kanselyarizm»lar ish qog‘ozlari uchun zarur bo‘lgan, ma’lum bir shaklda saqlanadigan so‘z birikmalari, gaplardir. Ular o‘z o‘rnida juda zarur. Chunki ish qog‘ozlari qat’iy bo‘lgan ma’lum shakllarni talab qiladi. Bunday «qat’iy shakllar», shablonlar so‘zlashuv nutqiga, badiiy adabiyotga, publitsistikaga o‘tsa, nutqni buzishi mumkin. O‘rinsiz kanselyarizmlar majlislarda, kengashlarda, gazetalarda, radio va televideniedagi nutqlarda ko‘plab uchraydi.

«Bundan 365 kun muqaddam siz bilan biz o‘z hayotimizda qat’iy burilish yasab, zo‘r sinovlar sharoitiga bevosita qadam qo‘ydik...» (A.Qahhor). Gapdagi «365 kun muqaddam», «qat’iy burilish yasab», «zo‘r sinovlar sharoitiga bevosita qadam qo‘ydik» kabi nutq birliklarini qo‘llash bilan yozuvchi ayrim «notiqlar» ustidan kuladi.

4. Nutqning mantiqiyligi. Nutqning mantiqiyligi uning asosiy sifatlari bo‘lgan to‘g‘rilik va anqlik bilan chambarchas bog‘langandir. Chunki grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzilmagan nutq ham, fikrni ifodalash uchun muvaffaqiyatsiz tanlangan lug‘aviy birlik ham mantiqning buzilishiga olib kelishi tabiiydir. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchi va o‘quvchiga ifodalanayotgan fikrning to‘liq etib bormasligiga, ba’zan umuman anglashilmasligiga olib keladi. Nutqni tuzishdagi e’tiborsizlik natijasida ba’zan mantiqsizlik yuz beradi. Quyidagi misolga e’tibor qiling «Ferma jonkuyarlari olti oylik davlatga sut sotish planlarini muddatdan oldin bajaradilar» (Gazetadan). Gapda so‘zlarning tartibi to‘g‘ri bo‘lmaganligi, «olti oylik» birikmasining «sotish» so‘zidan keyin kelmaganligi tufayli mantiqqa putur etyapti, hatto xato fikr ifodalanayapti.¹

Nutqda mantiqiylikka erishish uchun qo‘llangan so‘zlar bilan ularning predmetlik ma’nolari mos bo‘lishi lozim. Boshqacha aytganda, har bir so‘z nutqda qo‘llanganda, o‘ziga xos ma’nonigina ifodalashi zarur.

Mantiqiylikni predmet mantiqiyligi va tushuncha mantiqiyligi deb ikkiga ajratish mumkin. Predmet mantiqiyligi nutqdagi til birliklarining o‘zaro ichki munosabatlarining mosligidan iborat. Tushuncha mantiqiyligi mantiqiy fikr tuzilishidan hamda bu tuzilishning nutqdagi til belgilarining ma’noviy aloqalaridan iborat. Tushuncha mantiqiyligi alohida olingan matnda fikriy ketma-ketlik, mantiqiy izchillik bo‘lishini taqozo qiladi. Ammo, bu talabni nutqning hamma ko‘ri-nishlariga nisbatan qo‘llab bo‘lmaydi. Masalan: ilmiy va badiiy nutq uslublarida bu talabga qanday amal qilinishini ko‘rib chiqaylik. Ilmiy uslubda yozilgan asarlar yaxlit bir tuzilishga ega. Unda kirish, asosiy qism va xulosa mavjud bo‘lib, ular yagona bir halqaga birlashadi. Matnda berilgan fikrlar qat’iy izchillikda bayon qilinadi.

Badiiy nutq tuzilishi esa bir oz boshqacha. Aytaylik, fikrlar bir maromda bayon etib kelinadiyu, birdaniga uzilish yuz beradi, ya’ni boshqa voqealar hikoya qilinadi.. Bu narsa go‘yo mantiqiy izchillikka

¹ T.Qudratov. O‘sha asar, 56-bet.

putur etkazganday ko‘rinsa-da, aslida unday emas. Badiiy asarlarda, xususan, qissa, roman kabi janrlardagi keng qamrovlik tasvir qurilishini ana shunday tuzishni taqozo qiladi. Mantiqqa putur etmaganligi bunday asarlarning oxirida ma’lum bo‘ladi.

Xulosa shuki, nutqning mantiqiyligi deganda, yaxlit bir sistema asosida tuzilgan, fikrlar rivoji izchil bo‘lgan, har bir so‘z, ibora aniq maqsadga mos holda ishlatiladigan nutqni tushunamiz.

5. Nutqning ta’sirchanligi.

So‘z kuchidan yiqilur minbar ham, dor ham,

So‘z birla chiqar indan ilon – murdor ham.

(Abu Shukur Balxiy)

Nutqning ta’sirchanligi deganda, asosan, og‘zaki nutq jarayoni nazarda tutiladi. Shunga ko‘ra nutqning tinglovchi tomonidan qabul qilinishidagi ruhiy vaziyat ham e’tiborga olinadi. Ya’ni, bunda notiq tinglovchilarni ularning bilim darajasidan tortib, hatto yoshigacha, nutqining qanday qabul qilnayotganigacha nazorat qilishi zarurdir. Professional bilimga ega bo‘lgan kishilar oldida jo‘n, sodda tilda gapirish maqsadga muvofiq bo‘lmagani kabi, oddiy, etarli darajada ma’lumotga ega bo‘lmagan tinglovchilar oldida ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga harakat qilish maqsadga muvofiq emas. Xullas, notiqdan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi va ifodalamoqchi bo‘lgan fikrni to‘laligicha tinglovchilarga to‘liq etkazishga harakat qilish vazifa qilib belgilanadi. Xo‘sh, ta’sirchan nutq deganda qanday nutqni tushunmoq kerak? B.N.Golovin aytganidek, ta’sirchan nutq tinglovchi va o‘quvchining e’tiborini va qiziqishini hisobga oladigan nutqdir.

Omma tushuna oladigan tilda gapirish, ularni ifodalanayotgan fikrga ishonтира olish notiqalar oldiga qo‘yiladigan asosiy shartlardan hisoblanadi. Buning uchun esa, yuqorida aytilganidek, mavzuni yaxshi bilishdan tashqari, uni bayon etishning aniq belgilangan rejasi bo‘lishi kerak. Nutqdagi fikrlarni birinchi va ikkinchi darajali tarzda tuzib, ularni o‘zaro bog‘lab, tinglovchilarni nutq rejasi bilan tanishtirish lozim. Vaqtni hisobga olish notiqlik fazilatlaridandir. Chunki so‘zlash muddati oldin e’lon qilinib, shunga rioya qilinsa, iloji bo‘lsa, nutq sal oldinroq tugatilsa, ayni muddao bo‘ladi.

So‘zlovchining o‘z nutqiga munosabati ham muhimdir. Chunki shunday bo‘lgandagina quruq rasmiyatchilikdan voz kechiladi. So‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi aloqa mustahkamlanadi. Notiq fikrlarini o‘zi yoki tinglovchilar hayotidan olingan misollar asosida

isbotlashga harakat qilsa, mavzuga doir sub'ektiv fikr, mulohazalarini bildirsa, nutq yana ham ishonarli va ta'sirli bo'ladi.

Nutqning ta'sirchanligiga erishishda tilning tasviriyl vositalari hisoblangan metafora, metonimiya, sinekdoxa, o'xshatish, epitet, takror va adabiy ko'chimlarning ham roli kattadir. Bulardan tashqari nutqda ta'sirchanlikni ta'minlash uchun maqol, matal, hikmatli so'z va iboralardan, ayniqsa, frazeologizmlardan unumli foydalanish zarur. Yozuvchi A.Qahhor o'z hikoyalarida epigraf sifatida berilgan maqollar orqali o'quvchilar diqqatini darhol egallaydi. «Osmon yiroq - er qattiq» («Bemor»), «Otning o'limi – itning bayrami» («O'g'ri») va b.

6. Nutqning maqsadga muvofiqligi. Nutqning maqsadga muvofiqligi juda muhimdir. Nutq madaniyati adabiy til me'yorlarini puxta egallash va ulardan nutqda to'liq foydalanish demakdir.

Nutq madaniyati yuksak bo'lgan kishi, birinchidan, o'z nutqini to'g'ri, adabiy til me'yorlariga muvofiq tuzadi. Ikkinchidan, til vositalaridan eng muvofiq, eng zarurlarini tanlab olib, nutqning jozibali bo'lishini ta'minlaydi. Shuningdek, nutqning ixchamligi, mazmundorligi ham katta ahamiyatga egadir.

Abulla Qahhor ta'kidlaganidek, «Kitobxonga bir fikrni yoki bir narsani tasavvur qildirish uchun kishini boshini qotirmaydigan, ochiq, ravon va sodda til kerak», «Surat oldirayotgan kishi suratga chiroyli va kelishib tushmoqqa behuda zo'r berib, o'zining tabiiy holatini buzganday, yozuvchi chiroyli va qoyil qilib yozishga zo'r bersa, adabiy asar uchun zarur bo'lgan tildagi soddalik, tabiiylik buziladi».

Nutq to'g'ri, ammo, ayni vaqtda tushunilishi qiyin bo'lishi mumkin. Nutq to'g'ri, biroq nutq so'zlanayotgan sharoitga mos bo'lmasligi mumkin. SHuning uchun ham atoqli o'zbek shoir va yozuvchilari o'z asarlarini qayta-qayta ishlaganlar. Bu borada A. Qodiriy, Oybek, A.Qahhor, S.Ahmad, A.Oripovlarni ko'rsatib o'tish joizdir. Yozuvchi S. Ahmadning aytishicha, A. Qahhor ba'zi hikoyalari matnini 27 martagacha qayta ishlagan¹.

O'zbekiston xalq yozuvchisi Mirmuhsin shunday yozadi: «Adib o'zini tahrir qilishi, asarlarida haykaltaroshdek g'adir-budur marmarni ishlab, jonli inson yaratishi kerak. F.Dostoyevskiyning «Aka-uka Karamazovlar» romani qulyozmasini ko'rib, og'zim ochilib qoldi. Shu darajada ko'p tahrir qilinganki, ko'chiruvchi mashinachilarga juda qiyin bo'lgan bo'lsa kerak. Abdulla Qodiriy, Oybek qo'lda yozgan, bir sidra

¹ T.Qudratov. O'sha asar, 75-bet.

oson yozilgan yaxshi asar yo‘q, har qanday zako va etuklik ham tahriru ter to‘kishni taqozo etadi»².

Ko‘rinadiki, yozuvchilar so‘z va so‘z birikmalarining birini boshqasi bilan almashtirganda, me’yorga mosligini emas, maqsadga qay darajada muvofiq kelishini ko‘zda tutadilar.

Nutq faoliyatida muallif o‘z oldiga qo‘ygan maqsadni eng aniq, eng to‘g‘ri, eng yaxshi, eng ta’sirli, eng tushu-narli qilib ifodalaydigan so‘zlarni, so‘z birikmalarni, gaplarni, topishga, tanlashga intiladi. Bu vositalarni yaxlit qilib, «maqsadga muvofiqlik» deb belgilash mumkin. So‘zlovchining u yoki bu so‘zning, u yoki bu sintaktik qurilma matnining maqsadga muvofiq tuzilganini sezishi, shunga muvofiq ish olib borishi lozim. Me’yor va maqsadga muvofiqlikning birgalikdagi harakati nutq madaniyatini mukammallashtirishdir.

Takrorlash uchun savollar

1. Nutqning kommunikativ sifatlari nima?
2. Nutqning to‘g‘riligi nutq madaniyati uchun qanday ahamiyatga ega?
3. Qanday nutqni biz aniq nutq deymiz va unga qanday erishiladi?
4. Nutqning mantiqiyligi nima va u nimaga asoslanadi?
5. Ta’sirchanlik nima?
6. Ta’sirchanlikning qanday omillarini bilasiz?
7. Nutqning maqsadga muvofiqligi nima?

Tayanch tushunchalar

Jargon – (fransuzcha jargon). Biror guruh vakillarining, o‘z nutqi bilan ko‘pchilikdan ajralib turish maqsadida, o‘zicha mazmun berib, ishlatadigan so‘z va iboralari.

Vulgarizmlar – (lot. Vulgaris-oddiy, sodda) – dag‘al so‘z, dag‘al ibora.

Kommunikatsiya – (lot. communicatio – xabar, aloqa). Biror mazmunning til vositalari orqali berilishi, xabar qilinishi.

² T.Qudratov. O‘sha asar, 58-bet.

TIL VA NUTQ. NUTQ ODOBI

Til – aloqa quroli, til - hayot ko‘zgusi, til – ma’naviyat belgisi. Insonni hayvonot olamidan ajratib, uni koinot sarvariga va gultojiga aylantirgan omil ham tildir. Inson aqliy faoliyatining eng oliy mahsullari, tafakkur «mevalari» til va nutq orqali yuzaga chiqadi.

Qadimgi islomiy manbalarda aytilishicha, bani basharning yaratuvchisi Tangri taoloning bir og‘iz «bo‘l» degan so‘zi bilan olam yaralgan ekan. SHuning uchun so‘zga e’tiqod, so‘zga berilgan ta’rifu tavsiflar, so‘zning tarixiy xizmatiga aytilgan sharaflar cheksizdir. Ulug‘ Alisher Navoiy so‘zga shunday baho beradi:

So‘zdurki, nishon berur o‘likka jondin,
So‘zdurki, berur jong‘a xabar jonondin.
Insonni so‘z ayladi judo hayvondin.
Bilkim, guhari sharifroq yo‘q ondin.

So‘zning tarixiy - madaniy, ma’naviy xizmati cheksiz, albatta. Lekin tilning imkoniyatlari nutq orqali, nutq jarayonida ochiladi. Nutq bo‘lmas ekan, tilning cheksiz imkoniyatlari yuzaga chiqmay qolaveradi.

«Qobusnoma»da Kaykovus «Bilgilkim, hamma hunardan so‘z hunari yaxshi», deydi. Bu so‘zlarda shunday hikmat borki, so‘zga chechan, so‘zamol, notiq kishi hamma joyda obro‘ - e’tibor, hurmat topadi. Bunga Alisher Navoiy hayoti va faoliyatidan ko‘plab misollar keltirish mumkin. Zero nutq va tafakkur salohiyati uni vaziri a’zam darajasiga ko‘targan edi.

G‘arb donishmandlaridan R.Emirsonning ta’kidlashicha, «Nutq - qudratli kuch: u ishontiradi, undaydi, majbur etadi». Bu gapda nutqning shunday fazilati ta’kidlanayaptiki, u, birinchi navbatda, ishontirish san’atidir. O‘quvchilar bilan muloqotda bo‘layotgan o‘qituvchi ishonarli gapirishi, nutqi dalillangan, puxta asoslangan bo‘lishi lozim. O‘quvchilarning ishonchini, mehrini qozongan o‘qituvchinigina haqiqiy ustoz deyish mumkin.

Qadimgi notiqlik san’ati harbiy sarkardalik san’ati bilan tenglashtirilgan. Bu bejiz emas. Chunki lashkar bilan zabt etib bo‘lmaydigan davlatlar va sarhadlarni so‘z san’ati bilan bo‘ysundirish mumkin.

Alisher Navoiy:

Olibmen taxti farmoning‘a oson
Cherik chekmay Xitoydin to Xuroson,

deydi. Cherik-bu lashkar. SHoir lashkar tortmasdan Xitoydan Xurosongacha bo‘lgan sarhadni zabt etganligi haqida faxrlanib so‘zlamogda. Ma‘lumki, Alisher Navoiyning ta‘sir doirasi va darajasi har qanday harbiy sarkardadan ham ustun bo‘lgan. Sulton Husayn Boyqaroning o‘zi ulug‘ shoirni maxsus risolasida ta‘riflab «So‘z sohibqironi» deb atagan edi.

1. So‘zning sehriga, qudratiga, sarkarda bajara olmaydigan vazifani so‘z sohibqironi uddalaganligiga yana bir hikoyatni misol qilib keltirish mumkin. Hikoyat mazmuniga ko‘ra Husayn Boyqaro uzoqda shikor bilan mashg‘ul ekan. Saroyda malika og‘ir, betob yotgan ekan. Kunlardan bir kuni malika hayotdan ko‘z yumibdi. Ammo podshohga o‘lim xabarini etkazishga hech kim jur‘at etmabdi. Shunda saroy a‘yonlari so‘z sarkardasi Navoiyga murojaat qilishibdi. «Shohga shum xabarni etkazgan kishi, shubhasiz, jazoga mahkum bo‘ladi. Mushkulni faqat sizning tadbirkorligingiz, suxandonligingiz oson qilishi mumkin», -- deyishibdi. Shunda Navoiy bir satr she‘r yozib beribdi. Uni chopar orqali Husayn Boyqaroga etkazishibdi. Podshoh o‘qibdi:

Sarvigulning soyasida so‘ldi gul, netmoq kerak?

Husayn Boyqaro darhol misraning mazmunini tushunibdi. Hech bir talvasaga tushmasdan, vazminlik bilan she‘riy savolga she‘riy javob yozibdi:

Sarvidin tobut yasab, guldin kafan etmoq kerak!

Saroy ahli chopar keltirgan xatni o‘qib, so‘zning qudratiga qoyil qolishibdi, dafn marosimiga kirishishibdi.¹

Til va nutq o‘zaro bog‘liq hodisalar bo‘lib, til nutq uchun ashyodir, imkoniyatdir, nutq esa voqelikdir, ya‘ni nutq til materiali asosida tashkil topadi. Til jamiyat a‘zolari uchun umumiy bo‘lib, ruhiy va moddiy materialdan iboratdir.

So‘z, morfema, fonemalarning kishi xotirasidagi obrazlari ruhiy «material» hisoblanadi. Nutq yaratish jarayonida ma‘lum tovush tizimda

¹ Nusratullo Atoulllo o‘g‘li Jumaxo‘ja «Istiqlol va ona tilimiz». T.: 1998, 47-b.

namoyon bo'ladigan so'z va morfemalar moddiy materialdir. Tilning ruhiy hodisaligi uning xotirada saqlanishi bilan bog'liqdir. Tilning moddiyligini nutq jarayonida yuzaga keluvchi tovushlar belgilaydi.

Biz xotiramizda saqlanadigan qoidalaridan tezkorlik bilan foydalanib, biror fikrni yuzaga chiqarish uchun so'zlar grammatik ma'no tashuvchi morfemalar va so'z shakllari, asosan, gaplarni hosil qilamiz. Masalan, bizda kitobning qaerdan olinganligini bilish haqidagi fikr tug'ildi, deylik. Uni quyidagi savol shaklida yuzaga chiqaramiz: Sen kitobni qaerdan olding?

Bunda biz *sen, kitob, qayer, ol* leksemalaridan; *-ni, -dan, -ding* morfemalaridan va so'roq gap modelidan - qoidasidan foydalandik. Mazkur gapni aytish jarayonida xotiramizdagi leksemalar alohida affiks morfemalarni olib, so'z shakllariga aylandi va yuqoridagi tartibni egalladi. Til ruhiy hodisadan moddiy hodisaga aylandi.

Nutq tildagi ifoda vositalaridan foydalangan holda voqelikka aylangan fikrdir. Nutq nutq a'zolarining harakatiga ko'ra yuzaga kelib, ikki xil bo'ladi: ichki nutq va tashqi nutq. Kishilarning tovushlarni - so'zlarni talaffuz qilmasdan fikrlashi, mulohaza yuritishi, o'ylashi ichki nutqdir.. . O'pkadan chiqqan havoning nutq a'zolariga ta'siri, shu ta'sir natijasida ularning harakati bilan aniq tovushlar sifatida yuzaga keladigan nutq tashqi nutqdir.

Nutq harakatdagi tildir. Nutq til birliklarini o'zaro mantiqiy bog'lab, ularni harakatga keltiradi. Nutq so'z, so'z birikmalari va gaplardan iborat bo'ladi.

Nutq, nutq odobi insonning ma'naviyatini-ma'rifatini belgilovchi asosiy mezondir. Demak, kishining odobi, eng avvalo, uning nutqida ko'rinadi. Nutq odobi nima?

Nutq odobi deganda, aytilishi zarur bo'lgan xabarlarini, tinglovchini hurmat qilgan holda, uning ko'ngliga mos holda adabiy me'yordagi ifodalar bilan etkazishdir. Xunuk xabarni ham tinglovchiga beozor etkazish mumkin. Buning uchun so'zlovchi tilni, mukammal bilishi kerak. Muloyim, yoqimli, odobli so'zlash ham o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Unga yoshlikdan ibratli kishilarga taqlid qilish, ulardan o'rganish orqali erishiladi. O'quvchi uchun esa eng yaxshi namuna o'qituvchidir. Buni o'qituvchi har doim his qilib turishi kerak.

Nutq odobi salomlashishdan boshlanadi. Salomlashishdagi xushmuomalalik undan keyingi yaxshi suhbatga debocha bo'ladi, tinglovchida yaxshi kayfiyat paydo qiladi. Salomlashishning ahamiyati haqida hindlarda shunday naql bor: «Bitta salom bilan beshta narsaga -

o‘zini engil sezish, shon-shuhrat topish, qut-barakali, ilimli bo‘lish va nihoyat uzoq umr ko‘rishga erishiladi».

Ha, salomda gap ko‘p, salomlashish, salom berishning ham o‘ziga yarasha qonun-qoidalari bor. Afsuski, o‘zimizning sharqona salomlashish odobimizga etarli darajada e‘tibor bermayapmiz.

Avvalo, har bir muslim va muslima salomlashish ham farz, ham qarz ekanligini yaxshi anglab etmog‘i lozim. Chunki «So‘z boshi -- salom», deganlaridek, suhbatdoshlar muloqoti «assalomu alaykum», «vaalaykum assalom» jummalari bilan boshlanadi. Bu suhbatdoshlarning tanish yoki notanishligidan qat‘i nazar o‘zaro hurmat va ehtirom belgisi hisoblanadi. Ammo keyingi paytlarda biror joyga kirib borayotgan, telefonda suhbat boshlayotgan kishilarning salomlashishni unutib borayotganligiga tez-tez guvoh bo‘lib qolmoqdamiz.¹

Xalq tilida salomlashish uchun ham, xayrlashish uchun ham alohida nutqiy vositalar mavjud. O‘qituvchi ularni o‘z o‘rnida ishlatishda hamma uchun va o‘z shogirdlari uchun o‘rnakdir.

Madaniyatli kishi o‘z aybini bo‘yniga ola bilishi, aybi uchun kechirim so‘rashni ham bilishi lozim. O‘z aybi uchun uzr so‘rash o‘z g‘ururini erga urish emas, balki odoblilik, xushmuomalalik alomatidir.

Etuk kishiga xos fazilatlardan yana biri xayrlashuv odobidir. Tilimizda xayrlashganda ishlatiladigan «xayr, sog‘ bo‘ling», «xayr, ko‘rishguncha», «xayr, omonlikda ko‘rishaylik» kabi ta’sirchan iboralar mavjud. O‘qituvchi sinfdan chiqayotganda «xayr, sog‘ bo‘linglar», «xayr, yaxshi qolinglar» iboralarini ishlatsa, o‘rinli bo‘ladi.

Bolaga yaxshilik qilgan, aytilgan yumushni, iltimosni bajargan kishilarga o‘z vaqtida minnatdorchilik bildirish odobini ham o‘rgatib borish lozim. Tilimizda rag‘batlantirishni, minnatdorchilikni anglatadigan chiroyli ifodalar bor. Ularni kundalik muomalaga kiritish, o‘z o‘rnida ishlatish kishi xulqini naqadar bezaydi. O‘qituvchi topshiriqni yaxshi bajargan o‘quvchilar-ni «ofarin», «barakalla», «rahmat», «otangizga rahmat», «minnatdorman» kabi so‘zlar bilan rag‘batlantirishi lozim.

«Har bir kishining madaniylik darajasi, o‘qib qanchalik tarbiya ko‘rganligi uning yozma va og‘zaki nutqidan bilinadi» (S.Ibrohimov).

Tilning dunyoni bilish, bilimlarni to‘plash, saqlash, keyingi avlodlarga etkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go‘zallik kategoriyalarini voqelantirish kabi qator vazifalarni bajarishiga

¹ Siddiq Mo‘min. So‘zlashish san’ati, Farg‘ona 1997, 27 – bet.

qaramasdan, uning asosiy funksiyasi kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlashdir.

Nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma'rifiy taraqqiyotining, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisidir. Tom ma'nodagi madaniy kamolotning muhim belgisidir. Haqiqiy ma'nodagi madaniy nutq shaxs umummadaniy saviyasining muhim jihatlaridan biridir. SHuning uchun ham hozirda mamlakatimizdagi ma'naviy-ma'rifiy islohotlar har qachongidan ham dolzarb hisoblanadi.

Respublikamizning «Davlat tili haqida»gi, «Ta'lim to'g'risida»gi qonunlarida, «Kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dasturi» va boshqa juda ko'plab hujjatlarida ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaga, til masalalariga alohida ahamiyat beriladi. Jamiyatimizning har bir a'zosi, har bir mutaxassis zamon bilan hamqadam bo'lishi, eng avvalo, o'z ona tilining sadoqatli sohibi bo'lmog'i lozim.

Til jamiyat bilan, uning ma'naviyati, ma'rifati va madaniyati bilan birgalikda yuksaladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Til qanday hodisa?
2. Alisher Navoiy til va nutqni qanday ta'riflaydi?
3. Nutq odobi nima?
4. Nutqiy etiket nima?

Tayanch tushunchalar

Odob - muomalada o'zini tuta bilish.

Nutq odobi - adabiy me'yordagi nutq.

So'z - ma'no ifodalovchi til (nutq) birligi.

NUTQ MADANIYATI VA USLUBSHUNOSLIK

Uslubshunoslikning tilda tutgan o'zni beqiyosdir. Uslubshunoslik me'yorlarni shakllantirish, mashhur tilshunos olim G.O.Vinokur ta'kidlaganidek, nutq madaniyatining o'z oldiga qo'ygan asosiy maqsadi, uning eng muhim vazifasidir. Chunki uslubiy me'yorni yaxshi bilmasdan, ularni mukammal egallamasdan turib, nutq madaniyatiga, madaniy nutqqa erishib bo'lmaydi.¹

Ma'lumki, har bir so'zni o'ylab, tanlab, ularning har bir ma'nosiga, ma'no qirralariga yaxshi e'tibor qilib, o'rinli ishlatish haqida juda ko'plab xalq maqollari, hikmatlari mavjud. Bu haqda buyuk faylasuf Aristotelning «Poetika» va so'z mulking sultoni Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asarlarida ham qimmatli fikrlar aytilgan.

Tilda har bir so'zni, grammatik formani, har bir sintaktik qurilmani o'z o'rnida, ya'ni shu so'z, shu grammatik shakl yoki sintaktik qurilma (gap) ishlatilayotgan vaziyatni (tinglovchi saviyasi, ularning holati kabilar) hisobga olgan holda to'g'ri qo'llash, ularning shu vaziyatga eng mos tushadiganini tanlab, nutq jarayonida ulardan unumli foydalanish, eng ixcham va fikrni lo'nda ifodalaydiganini, eng sodda va hammaga tushunarlisini ishlatish nutqning ravonligini, tushunarligini, aniqligini ta'minlaydi, uni g'alizliklardan xalos etadi. So'zlarni, grammatik shakllarni befarq qo'llash, vaziyatga mos tushmaydigan gaplarni beixtiyor, nazoratsiz aytib yuborish, bo'lar - bo'lmasga u yoki bu so'zdan yoki grammatik shakllardan foydalanaverish, umuman, ularni ortiqcha qo'llash, o'rinli - o'rinsiz takrorlayverish nutqni bachkana qiladi, fikrni xiralashtiradi, uning ta'sirchanligiga putur etkazadi.² Zero, donolar aytganidek:

Nodonlardek yuzlab so'zni qilma qator,
Donolardek bir so'z degil, lek ma'nodor.
(Sa'diy Sheroziy)

yoki

So'z joyu vaqtiga bo'lar ekan mos,
Sehru afsun uchun u bo'lar asos.
(Abdurahmon Jomiy)

¹ Yo.Tojiyev va b., O'sha asar. 90-bet.

² Yo.Tojiyev va b., O'sha asar. 91-bet.

Ma'lumki, uslubiyat - fikrni ifodalash yo'llari, til vositalarini – materiallarini to'g'ri tanlay bilish haqidagi ta'limot-uslublar ilmi bo'lib, tilning vazifalariga mos ravishda bir necha ko'rinishlarga ega: so'zlashuv uslubi, kitobiy uslub, ilmiy-ommabop uslub, rasmiy, publitsistik va badiiy uslub kabilar. Ushbu fikr uslubiyatning tarkibiy qismiga kiruvchi grammatik uslubshunoslik haqida ham aytish mumkin.

Grammatikaning morfologiya va sintaksis nomlari ostida ikki qismga ajratilish holati grammatik uslubshunoslikda ham saqlanadi, ya'ni u morfologik uslubshunoslik hamda sintaktik uslubshunoslik kabi ikki ko'rinishda bo'ladi.

Grammatika so'zning yoki sintaktik qurilmaning lug'aviy va grammatik ma'nolarini, fikriy jahatni o'rgansa, grammatik stilistika ularning qo'shimcha - ekspressiv ma'nolarini, vazifaviy xususiyatlarini o'rganadi.

Grammatika bilan uslubshunoslik birgalikda faqat grammatik shakllarning nimani ifodalashini emas, balki qanday ifodalanishini ham tekshiradi.

Grammatik uslubshunoslikning bir qismi bo'lgan morfologik uslubshunoslik har bir grammatik shaklning, so'z yasovchi vositalar va har xil boshqa shakllarning uslubiy xususiyatlarini o'rganadi.

O'zbek tilida qo'shimchalar doirasidagi ma'nodoshlik (sinonimiya) hodisasi ham keng tarqalgan: **shu sababli // shu sababdan; talabalardan biri // talabalarning biri; otga mindi // otni mindi; savlatli // savlatdor // basavlat...** kabi.

O'zbek tilida so'z yasovchi va grammatik ma'no ifodalovchi juda ko'p affikslar o'z variantlariga ega yoki bir-biri bilan o'zaro sinonimik munosabatda bo'ladi. Masalan, jo'nalish kelishigi ko'rsatkichi –ga hozirgi tilimizda –ka, -qa variantlarida uchrasa, eski o'zbek tilida -g'a (**borarg'a - qilurg'a, so'rarg'a**) ko'rinishda uchraydi. Fe'llardagi –giz ko'rsatkichi –kiz, -g'iz, -qiz; -kaz; -gaz va hatto, ba'zan –kar (**o'tkar, etkar**) variantlarida uchraydi.¹

Tilimizda ba'zan ayrim grammatik shakl pleonastik (qo'sh) qo'llanadi. Bunday qo'llash nutqda ortiqchalikni vujudga keltirishi, nutq ravshanligiga putur etkazishi, fikrni xiralashtirishi, bachkanalashtirishi mumkin: **toychoqchaginam, kichkinagina, ichilib qo'yildi, to maktabgacha, YAngiqishloq qishlog'i, bir kalima so'z, o'n yillar o'tdi, 6 ta o'g'il - qizlarim bor**, qo'llanishlarda grammatik shakllar yoki so'zlarning o'rinsiz, maqsadsiz qo'llanishi natijasida ana shunday

¹ Yo.Tojiyev va b., O'sha asar, 90-bet.

hol yuz berganini kuzatamiz: kichkinagina tipidagi qo‘llashlarida –**gina**, solinib bo‘lindi qo‘llanishidagi –**in**, ichilib qo‘yildi tipidagi qo‘llanishlarda oldingi so‘zdagi –**il**, to maktabgacha qo‘llanishida **to** elementi (bunda ba‘zan kuchaytirish ifodalanishi mumkin, ana shunday vaqtda to elementining ishlatilishi o‘zini oqlaydi), keyingi birikmalarda **qishlog‘i, kalima so‘zlari, o‘n yillar o‘tdi, oltita o‘g‘il - qizlarim bor, har bir dalillarni** birikmalarida –lar affiksi ortiqcha ishlatilgan va nutqda g‘alizlik tug‘dirgan.

Biroq, shuni ham aytish kerakki, grammatik shakl yoki boshqa vositalarni pleonastik qo‘llash hamma vaqt ham nutqda ortiqchalik tug‘diravermaydi. Ba‘zan juda o‘rinli, tushungan holda, ma‘lum bir maqsadni ko‘zda tutib, shunday qilinsa, nutqni ravon qiladi, fikrni aniq, lo‘nda, bor nozikliklari bilan ifodalashga yordam beradi, nutq ta‘sirchanligini oshiradi, ma‘noni kuchaytiradi, bo‘rttiradi: Ulug‘ ayyom kunlari; shuncha yil tuz - namak bo‘ldik; besh panjasini og‘ziga tiqadi; aytganini qilmay qo‘ymaydi; biz o‘zimiz aytib qo‘yamiz tipidagi qo‘llanishlarda ana shu holni kuzatamiz. To‘g‘ri, namak, kalima, ayyom, panj so‘zlari fors-tojik tillarida tuz, so‘z, kun, besh so‘zlariga to‘g‘ri keladi. Biroq, o‘zbek tilida ular, birinchidan, boshqa ma‘noda qo‘llanilishi mumkin bo‘lsa, ikkinchidan, kuchaytiruvchi vosita vazifasini bajaruvchi sifatida ishlatilishi mumkin. Jumladan, **ulug‘ ayyom kunlari** birikmasida **ayyom** so‘zi kun ma‘nosida qo‘llangan emas, u ma‘lum bir sanani ifodalagan, besh panjasini birikmasida panja so‘zi barmoq ma‘nosida, **bir kalima so‘z** birikmasida kalima so‘zi **so‘z** leksemasining aniqlovchisi bo‘lib kelgan va aqlli, fikrli, lo‘nda so‘zlari ma‘nosida qo‘llangan; tuz-namak qo‘llanishida esa o‘zbek tilida, og‘zaki nutqda ko‘p uchraydigan non - pon, choy - poy tipidagi holatni kuzatamiz.

Bundan tashqari, bu qo‘llanishda **tuz - namakning** ibora holiga kelib qolgani ko‘zga tashlanadi va u birga turdik, birga bo‘ldik birikmalari ifodalagan ma‘noni anglatadi. Xuddi shu birikmada ulardan bittasini qo‘llash hech mumkin emas.

Keyingi misolda inkor formasining (-ma) ikkala so‘zda ham ishtirok etishi tasdiq ma‘nosini ancha kuchaytirib, bo‘rttirib bayon qilishni ta‘minlagan.¹

Grammatik uslubshunoslikda ayrim grammatik shakllarning o‘rnini almashtirib qo‘llashning o‘ziga xos tomonlari borligi keng o‘rganilishi kerak. Adabiy me‘yorda har bir ko‘rsatkichning o‘zak-negizlarga

¹ Yo.Tojiyev va b., O‘sha asar, 94-bet.

qo'shilishdagi o'rni qat'iy belgilangan. Ammo ma'lum bir uslubiy maqsadni ko'zda tutgan holda ularning o'rnini almashtirish mumkin: Qalbmni sen ko'zimdanmi anglading (Oybek); Osmondagi bulutlarning xo'mrayishidanmi qo'rqdingiz (Oybek); boringlar -- borlaring, ketinglar-ketlaring; borganmi edi - borgan edimi, aytib edimmi -- aytibmi edim; dadang uydalarmi-dadang uydamlar; aytmabmidim - aytmab edimmi (og'zaki nutqda).

Keltirilgan misollarga diqqat qilsak, birinchi ikki gapda –mi yuklamasi aslida, adabiy me'yorga ko'ra, **anglading** va **qo'rqdingiz** so'zlariga qo'shib kelishi kerak edi: angladingmi, qo'rqdingizmi tipida. Ammo yozuvchi bu shaklni oldingi so'zga qo'shadi va bu bilan o'ziga xos ekspressivlik hosil qiladi, ta'sirchanlikni oshiradi, nutqqa poetiklik ato etadi. Keyingi misollarda –ing va –lar affikslarining o'rnini almashtirish hurmat yoki hurmatsizlik ma'nolarini ifodalashga xizmat qilgan bo'lsa, borganmi edi – borgan edimi tipidagi qo'llanishlarda ma'noni kuchaytirish, nutqqa ekspressivlik ato etish, ta'kidlash, jonlilik, jo'nlik, tasviriylik o'z ifodasini topgan.¹

Ko'rinib turibdiki, hozirgi o'zbek tilshunosligida grammatik shakllar uslubshunosligini o'rganish alohida ahamiyatga egadir. Grammatik shakllarni o'z o'rnida to'g'ri va maqsadga muvofiq qo'llash, ulardan o'rinli foydalanish nutqimizning ta'sir kuchini oshiradi, uni har xil g'alizliklardan xalos etadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Uslubiyat nima?
2. Grammatik uslubshunoslik nima?

Tayanch tushunchalar

Uslubshunoslik - adabiy til uslubi?

Qo'shimcha- shakl va so'z yasovchi affiks.

¹ Yo.Tojiyev va b., O'sha asar, 96-bet.

NUTQ VA TERMINOLOGIYA

Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy hamda ilmiy – texnik tub o‘zgarishlar davrida jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liq holda yangi-yangi fanlar va tushunchalar yuzaga kelmoqda. O‘zbek tilida ham yangi terminlar paydo bo‘lmoqda, ilgaridan ishlatilib kelingan qator leksemalar yangi ma’no kasb etmoqda. Demak, terminologiya sohasida ham qator muhim masalalarni hal qilish vazifasi turibdi.

Bugungi kunda terminologiyaning amaliy va nazariy masalalarini yanada chuqurroq o‘rganish, terminlarni yaratish va ularni qo‘llashni til qonuniyatlari asosida tartibga solish davlat ahamiyatiga molik muammoga aylandi. Shuning uchun ona tilimizning sistemasini yanada teranroq tadqiq etish, terminologiyaning turli masalalarini atroflicha o‘rganish hozirda muhim va jiddiy masalalardan biri bo‘lib qoldi.

O‘zbek tiliga Davlat tili maqomi berilgunga qadar va u amal qila boshlagandan keyin matbuot xodimlari, hatto ayrim tilshunoslar Davlat tili haqidagi qonunni to‘liq joriy etish o‘rniga, uning ayrim bandlariga deyarli e’tibor bermay, ko‘pdan buyon qo‘llanib kelinayotgan va omma nutqiga singib ketgan ko‘plab terminlarni, ularning mazmunini chuqur o‘rganmay turib, yangidan, noto‘g‘ri so‘zlar, leksemalar bilan almashtira boshlashdi. Xatto “termin”, “terminologiya” kabilar “atama”, “atamashunoslik” leksemalar bilan almashtirib qo‘llanadigan bo‘ldi, “atama”, “atamashunoslik” kabi tushunchalarning umumxarakterga egaligi e’tiborga olinmadi. Chunki “atama” deyilganda, onomastika (toponomiya, antroponomiya, oykonimiya kabilar)ga aloqador leksik birliklar ham tushuniladi. SHunga ko‘ra avvaldan iste’molda bo‘lgan baynamilal “termin” va “terminologiya” leksemalarini qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Terminologiya muayyan fanning tushunchalar sistemasi bilan o‘zaro munosabatda bo‘lgan terminlarning jami sifatida ta’riflanadi. Har qanday tushunchalar sistemasiga muayyan terminlar sistemasi to‘g‘ri keladi. Terminologik sistemalar fan taraqqiyoti bilan birgalikda rivojlanib boradi. Terminlar umumiste’moldagi so‘zlardan farqli ravishda joriy qilinib, ularning qo‘llanishi ma’lum darajada nazorat ostida bo‘ladi. O‘z-o‘zidan terminlar paydo bo‘lib qolmaydi, aksincha, ular zaruriyatga aylangan holda “o‘ylab topiladi”, “ijod qilinadi”. SHuningdek, oddiy so‘zdan farqli ravishda terminning ma’nosi kontekstga bog‘liq bo‘lmaydi, muayyan leksema terminologik ma’nosida va o‘z terminologik maydonida qo‘llanar ekan, ayni ma’no

saqlanib qolaveradi. Biroq ko‘p ma‘noli terminlarning aniq ma‘nosini ajratib olish uchun kontekstning zarurligi shubha tug‘dirmaydi.

Terminologik birikmalarning ko‘p leksemaliligi, ya‘ni ular komponentlarining soni nechtagacha bo‘lishi keyingi yillarda terminshunoslarning diqqat – e‘tiborini jalb etib kelmoqda.

Haqiqatan ham keyingi yillarda miqdoran ortib borayotgan ko‘p komponentli brikma terminlar tushuncha mazmunini to‘laroq ifodalashga xizmat qilsa-da, ularni amalda qo‘llash va yodda saqlab qolish ancha noqulaydir. Aslini olganda, bunday terminlar ikki, nari borsa uch, to‘rt komponentdan iborat bo‘lishi lozimki, natijada, birikma terminlarning komponentlari, tegishli belgilarni to‘laroq aks ettirish maqsadida, aniqlovchilar, sifatdoshli o‘ramlar qo‘shish orqali hosil qilinishi kerak. Bu tushunchani ifodalashning dastlabki bosqichiga xos holat bo‘lib, keyinchalik tushuncha haqida muayyan tasavvur yuzaga kelgach, u qadar ahamiyatsiz belgilarni ifodalagan komponent (so‘z)lar qisqartirilishi, binobarin, termin ixchamroq holga keltirilishi mumkin. Biroq bu jarayon boshboshdoqlik, tavakkalchilik asosida emas, balki ma‘lum qonun-qoidalar asosida mantiqiy ravishda amalga oshirilishi lozim. Termin muammosi haqida fikr yuritar ekanmiz, termin nima? degan aniq savolning tug‘ilishi tabiiydir.

Termin kasbiy ma‘no bildiruvchi, kasbiy tushunchani ifodalovchi va shakllantiruvchi ayrim ob‘ektlar va ular o‘rtasidagi aloqalarni muayyan kasblar nuqtai nazaridan bilish hamda o‘zlashtirish jarayonida ishlatiladigan so‘z yoki birikmadir.

Haqiqatan ham shunday, Chunki har bir sohaning, tarmoqning termini borki, u o‘sha soha, tarmoq doirasida qo‘llanadi, aniqroq qilib, kasb – hunar egasining nutqini shakllantiradi, o‘zaro nutqiy muomala uchun shart – sharoit yaratadi.

Bu o‘rinda shuni qayd etish lozimki, muayyan kasb – hunar yoxud mutaxassislikka ega bo‘lgan kishilar ko‘pincha u yoki bu sohaning o‘ziga xos spetsifik terminlari bilan ish ko‘radi. Masalan, iqtisodchilarning yozma yoki og‘zaki nutqida kartel, kliring, tovar oboroti, mayda mulkchilik, mablag‘ ajratish, renta kabi tor doiradagina qo‘llaniladigan terminlarning ishlatilishi tabiiy holdir. O‘z-o‘zidan ayonki, bu xildagi terminlar iqtisodiyotdan uzoqroq biror kasb egasining nutqida ishlatilmaydi. Shu bilan birga, iqtisodiyot sohasining qator terminlari ham borki, ular muayyan til egalarining deyarli barchasi nutqida bab- baravar ishlatilaveradi.

Masalan, bozor, mol, savdo, savdo – sotiq, pul, xaridor, bozorchi, olib-sotar, chayqovchi kabilar shular jumlasidandir.

Har bir sohaning o'ziga xos tushunchalari bor. Bu tushunchalarning jami shu sohaning tushunchalar sistemasini tashkil etadi. Shu sohaga oid tushunchalarni ifodalovchi maxsus terminlar ham mavjud. Ana shu terminlarning jami shu sohaning terminologik sistemasini tashkil etadi, ya'ni shu soha terminologiyasi bo'ladi. Jumladan, matematika, fizika, biologiya, ximiya, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, meditsina va hokazo. Fanlarning o'zlariga xos terminlari mavjud: qo'shuv, oluv, kvadrat, ildiz, tangens, kotangens, sinus, kosinus; zaryad, kuchlanish, bosim, havo oqimi, molekula, mikroorganizm; morfologiya, sifat, ega, kesim, o'zak, negiz, qo'shimcha, aruz, g'azal, turoq kabilar. Ko'rinadiki, terminologiya «tor ma'noda ma'lum bir sohaga oid maxsus leksika» bo'lsa, «keng ma'noda umumiy lug'at tarkibining ayrim sohalarda ishlatiladigan qismidir» (S.F.Akobirov).¹

Terminlarni qo'llashda ma'lum kamchiliklar sodir bo'layotgan ekan, buning sabablari ham mavjuddir: 1. Nutq muallifi terminning tub ma'nosini to'g'ri anglab etmaydi. Natijada, uni mantiqan mos kelmaydigan so'zlar bilan biriktiradi va jumla tuzadi. Uningcha, termin to'g'ri ishlatilganday tuyuladi. Masalan: Uning sochlaridan kelayotgan juda ingichka bir hindiy mushk isi boshimni aylantiradi, gapida ingichka so'zi o'rinsiz ishlatilgan. 2. Muallif o'z nutqiga jiddiy e'tibor bermaydi, uni kuzatmaydi, unga baho bermaydi. Natijada terminlar pala - partish ishlatilib yuboriladi. Ba'zan esa ongli ravishda mavjud terminlarni yaxshi bilgani holda an'anaviy qo'llanilib kelinayotgan, hamma uchun tushunarli bo'lgan terminlardan voz kechib, o'zini shu fanning bilimdoni qilib ko'rsatish maqsadida hech kim uchun tushunarli bo'lmagan, qo'llanilishi o'zini oqlash - oqlamasligi hali noma'lum bo'lgan terminlarni qo'llash hollari ham uchraydi. Bu bilan nutq muallifi o'zini go'yo «yangi narsa» aytgan hisoblaydi. 3. Tilni chuqur bilmasak, uning sintaktik va semantik imkoniyatlarini egallamaslik natijasida nutqda terminlar noto'g'ri ishlatilib yuboriladi. 4. So'z yasalishi, jumladan, terminlarning yasaliish qonun-qoidalarini yaxshi bilmaslik natijasida noto'g'ri terminlar - so'zlar hosil qilinadi va ularning nutqda ishlatilib yuborilishi ham so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi aloqani qiyinlashtiradi: «Shu yashayotgan joyimda nojoyligimdan emas nimadanligini o'zim ham bilmayman, tushuntirilishi, ammo...» (A.A'zam).

¹ R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev.O'sha asar 151-bet.

Keltirilgan misoldagi nojoy soʻzining yasalishi gʻalizdir. Chunki oʻzbek tilida tarkibida oʻnlisi boʻlgan undosh – unli -undosh tarkibidagi bir boʻgʻinli soʻzlarga no prefiksi qoʻshilib, yangi soʻz hosil qilish meʼyor emas: nonon, nojon yasalishlari uchramagani holda nonsiz, jonsiz yoki benon, bejon yasalishlari meʼyor hisoblanadi. Bundan tashqari, baʼzan, har xil sabablarga koʻra, termin yasashda, terminologiya talablariga zid ish tutiladi. Maʼlumki, terminlar ixcham, aytilishi va yozilishi qulay boʻlishi kerak. Bunga zid ravishda, masalan, fizik xossalar tipida termin yasashlar uchraydi. 5. Baʼzan mavjud termin bor boʻlgani holda, uni bilmaslik oqibatida, boshqa sunʼiy terminlar hosil qilish yoki mavjud terminni oʻz mustaqil qarashlariga mos ravishda oʻzgartirish, ayrim hollarda esa, tushunchani, hodisani oʻz nuqtai nazaridan baholagan holda uni mavjud termin bilan ifodalash hollari uchraydi.¹

Mustaqillikka erishganimizdan soʻng terminlarni oʻzbekchalashtirish yoʻlida bir qator yutuqlar bilan birga maʼlum kamchiliklarga ham yoʻl qoʻyildi. Bir tushunchani ifodalash uchun turli soʻzlar ishlatildi: rayon - nohiya – tuman; institut - oliy ilmgoh - oliy taʼlimgoh - dorilmuallimin; jurnal – majalla – jarida – oynoma – oybitik; gazeta - roʻznoma - haftanoma, qoʻnalgʻa - uchargoh - uchardargoh - tayyoragoh (aeroport) kabi. Atamalarni tartibga solish boʻyicha «Atamashunoslik qoʻmitasi» tomonidan koʻpgina xayrli ishlar amalga oshirildi. Masalan: tilimizda muqobili yoki uni yasash imkoni boʻlmagan hollarda baynalmilal atamalarning oʻzi ishlatilaverishi toʻgʻrisida shunday deyiladi: «...keyingi taraqqiyot davomida koʻplab mashinalar, texnika vositalari, ilm-fan tushunchalari oʻz nomi bilan hayotimizga kirib kelgan. Predmet yoki tushunchalarni ifodalaydigan bunday atamalar oʻz soʻzimiz boʻlib qolgan va lugʻat boyligidan oʻrin olgan: traktor, avtomobil, tramvay, aeroport, atom, yadro, neytron, fizika, texnika kabilar»².

Shu boʻlimda fikr yuritilgan lisoniy hodisalardan maʼlum boʻldiki, til imkoniyatida shunday soʻzlar borki, ular alohida muayyan semantik maydon sifatida fan bilan, fan taraqqiyoti bilan fandagi yangiliklar, oʻzgarishlar bilan bevosita bogʻliq holda yuzaga keladi, yashaydi. Maʼlumki, bunday soʻzlar terminlar nomi bilan yuritilib, fan uchun xizmat qiladi. Aniqrogʻi, fan haqida soʻz borar ekan, uni terminsiz

¹ R.Qoʻngʻurov, E.Begmatov, YO.Tojiyev.Oʻsha asar, 55-bet.

² Oʻzbek tili atamashunosligi. Fan, -T.: 1992 y. 21 - bet.

tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki fanning «hayoti», faoliyati, «ijodkorligi» termin orqalidir, termin bilandir. Termin fanning kurash qurolidir, yaratish, yashash qurolidir, uning mavjudligidir.

Termin haqida fikr yuritilar va unga izoh berilar hamda uning muhim belgi-xususiyatlari sanalar ekan, birinchi navbatda, uning ilmiylik xususiyati qayd etilishi, ayni xususiyatning dominanta ekanligi aytilishi lozim. Chunki termin, dastavval, ilmiylik xususiyatiga - semasiga (ma'no komponentiga) ko'ra ajralib turadi. Terminning qolgan barcha xususiyatlari: aniqligi, bir ma'noliligi, emotsionallikdan holi ekanligi, qo'llanish qamrovining torligi, chegaralanganligi kabilar uning - ilmiylik mohiyatidan, tushunchasidan kelib chiqadi. Termin aynan mana shu nuqtasiga ko'ra umumiste'moldagi so'zlardan, atamalardan farq qiladi, ajratiladi.

Shuningdek, so'z, atama - keng, umumiy;

Termin - tor, xususiy;

So'z, atama - nisbatan mavxum, abstrakt;

Termin - aniq, konkret;

So'z, atama - ilmiylik tushunchasiga (semasiga ega emas);

Termin - ilmiylik tushunchasiga (semasiga) ega;

Atama - eskirgan, nofaol;

Termin - faol, harakatchan;

So'z - emotsionallikka, ekspressivlikka ega;

Termin - emotsionallikka, ekspressivlikka ega emas;

So'z - jamiyatga, umumga, turli soha vakillariga oid;

Termin - fanga, fan vakillariga oid;

So'z - aloqa quroli;

Termin - fan quroli;

So'z-kelib chiqishiga ko'ra birlamchi;

Termin - kelib chiqishiga ko'ra ikkilamchi. U jamiyat taraqqiyotining muayyan davrida fan bilan, fan taraqqiyoti bilan, fan faoliyati bilan yuzaga kelgan.

So'z - leksikada o'rganiladi, leksikologiyaning tekshirish ob'ekti;

Termin - terminologik leksikaga oid so'z sifatida terminologiyada o'rganiladi va boshqalar.

So'zning ham, terminning ham hayoti xalq bilan, jamiyat bilan bog'liq. Chunki jamiyat bor ekan, so'z ham, termin ham yashayveradi, jamiyatga, fanga xizmat qilaveradi, muayyan vazifani bajaraveradi.

Jamiyatda, til va jamiyat dialektikasida terminlarning qo'llanishi, ularning turli sabablarga ko'ra lisoniy jarayonga kirib kelishi va faol

ishlatilishi mutlaqo tabiiy bo'lib, bu til siyosatining, jamiyat taraqqiyotining ob'ektiv, mantiqiy, zaruriy mahsuli hisoblanadi. Kirib kelayotgan terminlarning o'zbekcha muqobili bo'lgan taqdirda ham ulardan voz kechib bo'lmaydi. Ularni ham bilishimiz va ulardan ham o'rinli foydalanishimiz lozim. Chunki ular dunyo miqyosida faolligi bilan, fan uchun xizmat qilishi bilan muhimdir.

Shuningdek, jamiyat bor ekan, fan, taraqqiyot bor ekan, ularning (terminlarning) funksional qamrovi, doirasi kengayib boraveradi. Bu jarayon jamiyat taraqqiyotining ob'ektiv mahsuli sifatida ijobiy baholanishi lozim. Ayni jarayonlarning oldini olish va unga qarshi asossiz kurash olib borish dialektik falsafani - metodologiyani, til va jamiyat dialektik munosabatini tushunmaslik, nazariya bilan amaliyotning uzviyligini tan olmaslikdir.

Xullas, termin fan, texnika, san'at, adabiyot, siyosat kabilarning «vakili», faoliyat quroli, yashash usuli sifatida tilning leksik sistemasida alohida e'tiborga, fan taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan faqat o'zigagina xos qator xususiyatlari bilan ajralib turuvchi, jamiyatga, uning taraqqiyotiga faol xizmat qiluvchi va jamiyat ilmiy taraqqiyoti darajasini ko'rsatuvchi muhim mezondir, fan taraqqiyotining eng asosiy ko'zgusidir.¹

Takrorlash uchun savollar

1. So'z va atamaning farqi nimada?
2. Istiqoldan so'ng o'zbek terminologiyasida qanday o'zgarishlar bo'ldi?

Tayanch tushunchalar

Termin - bir ma'noli so'z.

Atama - atoqli ot; termin.

NOTIQLIK SAN'ATI TARIXIDAN

¹ R.Rasulov. Termin xususiyatlari. SamDU axborotnoma. 2005. №2, 68-71-betlar.

Notiqlik san'ati og'zaki va yozma nutqni tinglovchilarga jonli, ifodali va ta'sirli etkazish malakasini egallashdir. Notiqlik san'ati murakkab san'at bo'lib, uni egallash kishidan qunt va chidam, malaka va tajriba talab etadi.

Kishilik jamiyatining biror bir jabhasi yo'qki, unda notiqlik san'ati yoki uning elementlari qatnashmagan bo'lsa. Masalan: biror bir rahbarning o'z xodimlariga qarata so'zlagan nutqida ham, o'qituvchining o'quvchilariga beradigan sabog'ida ham, xullas, hamma - hamma erda notiqlik san'ati o'z mavqeiga ega bo'lgan.

Notiqlik san'atining ijtimoiy mavqei shu qadar keng va sertarmoqki, uni har bir sohada me'yori, mazmuni va shakli, o'ziga xosligi, ta'sir kuchi va tomonlari jihatidan alohida - alohida ko'rib chiqish uchun ma'lum bir vaqt, imkoniyat talab qilinadi.

I. Notiqlik san'ati turlari.

I. Siyosiy-ijtimoiy notiqlik:

1. Siyosiy-ijtimoiy va siyosiy iqtisodiy mavzudagi nutq.
2. Sessiya, konferensiyadagi nutq.
3. Siyosiy nutq.
4. Diplomatik nutq.
5. Siyosiy sharh.
6. Harbiy vatanparvarlik nutqi.
7. Miting nutqi.
8. Ilmiy-ommabop nutq.

II. Akademik notiqlik:

1. O'quv yurtlari ma'ruzalari.
2. Ilmiy nutq (ma'ruzalar).
3. Ilmiy sharh.
4. Ilmiy axborot.

III. Sud notiqligi:

1. Qoralovchi (prokuror) nutqi.
2. Jamoatchi-qoralovchi nutqi.
3. Oqlovchi (advokat) nutqi.
4. Jamoatchi-oqlovchi nutqi.
5. O'z - o'zini himoya qilish nutqi.

IV. Ijtimoiy-maishiy notiqlik:

1. Madhiya (yubiley yoki maqto'v nutqi).
2. Ta'ziya (motam nutqi).
3. Tabrik nutqi (tost).

V. Diniy notiqlik:

1. Xutba.
2. Va'z.¹

Ko'plab fanlarning beshigi bo'lgan qadimgi Yunoniston (Gretsiya) notiqlik san'ati sohasida ham jahon madaniyati tarixining eng yorqin sahifalarini yaratdi.

Yunon notiqligining eng qadimiy sarchashmalari haqida deyarli hech bir yozma ma'lumot qolmagan. Notiqlik san'ati haqidagi ilk ma'lumotlarni esa faqatgina Gomerning (eramizdan oldingi XII asr) «Iliada» va «Odisseya» nomli dostonlaridan olish mumkin.

Gomer dostonlari ma'lumotiga qaraganda qadimgi Yunoniston tuprog'ida eramizdan avval, ana shu davrlarda, Nestor, Menelay, Odissey, Axill kabi bir talay mashhur notiqalar bo'lganlar. Gomer turli voqealar tasviri jarayonida yo'l-yo'lakay eslab o'tgan yuqoridagi to'rtta notiqalarning notiqlik san'atining to'rtta yo'nalishga mansubligi, ulardan ayrimlarining esa maxsus notiqlik maktablarida tahsil olganliklarini qayd etadi. Xususan, Axillning Feniks ismli so'z ustasi darsxonasida saboq olganligini aytadi. Ushbu fikrlar shuni ko'rsatadiki, notiqlik san'ati o'sha davrlarda xuddi harbiy mutaxassislik va boshqa shu kabi ijtimoiy - siyosiy zarur mutaxassisliklar qatori maxsus maktablarga ega bo'lgan. Yunonistonda keyinchalik aristokratiya, demokratiya tuzumining o'rnatilishi natijasida davlat ishlarida, xalq majlislarida, senat kengashlari va sud jarayonlarida mamlakatning har bir erkin fuqarosi ishtirok etish, ko'rilayotgan masala yuzasidan erkin muhokama yuritish huquqiga ega bo'lgan. Bu hol keng omma orasida ham notiqlik san'atining rivojlanishi uchun juda qulay sharoit yaratdi. Chunki notiqlik san'ati har bir fuqaro uchun zaruriy ehtiyojga aylangan edi. SHu bois barcha davlat arboblardan tortib, xalq majlislarining ishtirokchisi bo'lgan erkin fuqarolar ommasi notiqlik san'atining asoslarini egallash uchun kurashar va maqsadga erishish uchun maxsus ustoz - o'qituvchilardan dars olishardi. Badavlat oilalar esa o'z farzandlarini

¹ S.Inomxo'jayev, Notiqlik san'ati asoslari. -T. 1982. 7-bet.

bolalik chog'idanoq shu mo'‘tabar san'at bilan qurollantirishga urinar va farzandlarini maxsus notiqlik san'ati maktablariga berib o'qitardi. O'z - o'zidan ma'lumki, ana shu ommaviy ehtiyoj tufayli notiqlik san'atining boshlang'ich, o'rta va oliy ta'lim darajasidagi maktabi mavjud bo'lib, ularda ming-minglab kishilar maxsus ta'lim olardi.

Lekin shuni unutmaslik kerakki, Yunon demokratiyasi nechog'liq demokratiya bo'lmasin, biroq u hozirgi tushunchadagi eng progressiv ma'nodagi demokratiya emasdi. Gap shundaki, antik Yunonistonning davlat sistemasi quldorlikdan iborat edi. Erkin fuqarolardan tashqari yana ikki toifa bor ediki, ular qullar va chetdan kelgan, kelgindi, deb kamsitiluvchi kishilar bo'lib, ular erkin fuqarolar ega bo'lgan huquqlardan foydalanishga mutlaqo haqlari yo'q edi.

Sud ishlarida o'rnatilgan tartib notiqlik san'atining yuksalishiga katta bir turtki bo'ladi. Sud jarayonida da'vogar ham, himoyalannuvchi ham - har biri o'z manfaatini himoya qilish uchun kurashardi. Sud hukmining qaysi tomon foydasiga hal bo'lishi ko'pincha sudlanuvchi shaxs yoki da'vogarning notiqlik san'atidagi mahoratiga bog'liq edi. Qay tomon o'zining mantiqiy, asosli dalil va ma'lumotlari bilan sud hay'atini ishontira olsa, hukm o'shaning foydasiga chiqarilar edi. Lekin hamma sudlanuvchi yoki da'vogarlar ham etuk notiq bo'lgan raqiblarining tazyiqiga dosh berishlari qiyin edi. SHuning uchun ham antik sud tizimining qoidalariga ko'ra bunday kishilarga u yoki bu kishi nomidan so'zlovchi notiqlardan yordamchi olishga ruxsat berilardi. Sud jarayonida boshqa birov manfaatini ko'zlab, nutq so'zlovchi ana shu toifadagi notiq'larga sinegorlar deyilib, ularning nutqi **sinegoriya** deb atalardi. Bora-bora esa ana shu **sinegorlar** toifasidan sud hay'atining ajralmas qismi bo'lgan hozirgi tushunchadagi advokatlar kelib chiqdiki, bu ma'noda sinegorlar instituti chinakamiga ijobiy, demokratik rol o'ynadi, deb aytish mumkin.

Sinegorlar notiqlik san'ati va huquqshunoslikdan maxsus ta'lim olgan kishilar bo'lib, ana shu sud jarayonidagi qatnashuvchilar hisobiga o'z himoyalaridagi kishilardan xizmat haqi olib, tirikchilik qiluvchi professional notiq'lar edi. Shu ma'noda ularni ixtisoslashgan notiq'lar, deb aytish mumkin. Chunki sud notiq'ligi oldida birovni oqlash uchun ular bor bilimlarini va mahoratlarini ishga solishga majbur edilar. Bugina emas, ular dastavval olgan ishlarini ipidan ignasigacha o'rganib chiqishlari va nihoyat jonli so'z san'atiga oid bor mahoratlarini ishga solib, sud jarayonida yutib chiqishga harakat qilishlari lozim edi.

SHuning uchun ham sinegorlar sud notiqligi taraqqiyotiga katta hissa qo'shdilar.

Logograflar ham sinegorlarga juda o'xshash kishilar bo'lib, aslida ularni ham sinegorlardan ajralib chiqqan muayyan ixtisosli kishilar, deb aytish mumkin.

Logograflar nutq matnlarini tuzuvchi yoki yozib beruvchi kishilar edi. Sinegorlar ham yozib, ham himoya qilgan bo'lsalar, logograflar ko'proq yozib berish bilan shug'ullanardilar. Biroq bu ularning shaxsan nutq so'zlashlarini istisno qilmasdi.

Bu kasb egalari o'z ixtisosliklari taqozosiga ko'ra huquqshunoslik, notiqlik va nutq matnini yozishda iqtidorli kishilar bo'lganlar. Chunki ular qonunshunos mutaxassis, ta'sirchan, mantiqiy izchil va ishontiruvchi nutqlarning yozuvchisi, o'rni kelganda notiq sifatida o'z himoyalaridagi kishilarni keng omma oldida, demokratik sud oldida oqlab chiqishlari kerak edi. Zabardast notiqlar nutqiga o'rganib qolgan afinaliklar va sud hay'ati oldida bu ishni bajarish juda mushkul bo'lgan. SHuning uchun ham logografiya bilan eng bilimdon, zehni o'tkir, tadbirkor kishilargina shug'ullanganlar. SHunisi ham borki, logografiya bilan muvaffaqiyatli shug'ullanib kelgan kishilarning ko'pchiligi bora-bora yo yirik davlat arbobi darajasiga ko'tarilgan yo yaxshigina badiiy ijodkor-yozuvchi bo'lib etishgan.¹

Yunoniston - jahon notiqlik san'atining yirik namoyandalarini etkazib berdi. Perikl, Lisiy, Demosfen, Aristotel ana shular jumlasidandir.

Perikl yirik siyosiy arbobgina bo'lib qolmay, ko'zga ko'ringan notiq ham edi. Perikl nutqlarining birorta matni ham bizga qadar etib kelmagan. Lekin uning usta, ko'zga ko'ringan notiq bo'lganligi haqida grek tarixchisi Fukidid ma'lumot beradi. Perikl nutqi fikrning chuqurligi, shaklning soddaligi, samimiyligi bilan, tinglovchilar ruhiyatini e'tiborga olganligi bilan xarakterlanardi.²

Eramizdan oldingi V asr oxiri va IV asr boshlarida yashab o'tgan taniqli sud notiqlaridan biri Lisiy edi. U usta logograf ham bo'lib, o'z himoyasidagi ayblanuvchilarga nutq matnini yozib berardi. Lisiyning notiqligiga xos xususiyatlardan biri hamma notiqlar uchun zarur bo'lgan usul-fikrni yangicha shaklga solishni juda oson egallaganligidir. U gapirishi lozim bo'lgan kishining xarakterini, ijtimoiy ahvolini juda

¹ S.Inomxo'jayev. O'sha asar, 66-67-betlar.

² B.O'rinboyev A.Soliyev. Notiqlik mahorati. -T.: 1984. 17-bet.

ham aniq tasvirlab beruvchi nutq matnini ishlab chiqishga usta ediki, bu nutq faqat o'sha so'zlovchigagina xos bo'lardi.

Lisiyning notiq sifatidagi ikkinchi xususiyati, hikoyachilik san'atini egallab olganligidir. U har qanday voqelikni sodda, jonli, qiziqarli shaklda hikoya qilishga usta edi. Uning notqlik san'atidagi uchinchi xususiyat uslubidagi aniqlik, soddalik va tabiiylik edi.¹

Qadimgi Yunonistonning buyuk notiqalaridan yana biri Demosfendir. Demosfen eramizgacha 384 - yilda tug'ilib, 322 - yilda vafot etgan. U dastlab o'zini himoya qiluvchi sud notig'i sifatida tanilgan. Keyinchalik u logograflik qiladi.

Demosfen notqlik san'atini o'rganish uchun juda ko'p vaqt sarflaydi. Unda jismoniy kamchiliklar mavjud edi, ovozi past va diksiyasi yomon bo'lgan, kifti asabiy ravishda titrab turgan. Ma'lumotlarga qaraganda Demosfen ovozini o'stirish uchun og'ziga mayda toshlarni solib, dengiz qirg'og'ida nutq so'zlardi va to'lqin shovqin - suronini bosib ketishga harakat qilardi. Kiftning titrashidan qutulish uchun shiftga qilichni shunday ildiradiki, uning o'tkir uchi kiftga yaqin turadi va kifti titragudek bo'lsa, qilichning uchi tegib og'ritardi. Shu yo'sinda olib borilgan uzluksiz mashqlar Demosfenga jismoniy kamchiliklarni bartaraf qilishga imkon bergan. Tinimsiz mehnat tufayli u mashhur notiq bo'lib etishdi.

Demosfen nutqi uning xarakterini aks ettiruvchi oyna edi. Undagi kuchli vatanparvarlik tuyg'usi nutqlarida o'z ifodasini topardi.

Demosfendan keyin o'zining notqlik talanti bilan nom chiqargan Aristotel eramizdan oldingi 335 yilda notqlik san'ati nazariyasi - «Ritorika» asarini yaratdi.

Bu asar uch qismdan iborat:

1. Nutq xizmat qilishi lozim bo'lgan tamoyillar tahlili.
2. Notiq uchun zarur bo'lgan shaxsiy xususiyat va qobiliyat.
3. Notiq nutqida qo'llaniladigan nutq texnikasi, nutq usullari.

Aristotel nutq uslubiga alohida e'tibor beradi. Aristotelning notiq uslubi haqidagi fikrlari hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. U notiq nutqi uslubining layoqatliligi, uning aniqligi bilan belgilanadi, deb juda to'g'ri ko'rsatadi. Agar nutq aniq bo'lmasa, notiq o'z maqsadiga erisha olmaydi, tinglovchilarga keraklicha ta'sir etolmaydi. Taniqli faylasuf, ayrim notiqalar nutqida epitet, o'xshatish, metafora va boshqalarning o'rinsiz qo'llanishini qoralaydi va ularni

¹ B. O'rinboyev, A. Soliyev. O'sha asar, 18 – bet.

to'g'ri qo'llay bilish nutqning ta'sirchanligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini aytadi.¹

Rim notiqlik san'ati Yunon notiqlik san'atining davomi sifatida yuzaga keldi. Rimdagi iqtisodiy va siyosiy o'sishning xarakteri notiqlik san'atining yangi tipini yaratdi.

Yunonistonda bo'lganidek, Rimda ham notiqlikning, asosan, uch turini ko'rsatish mumkin: **sud notiqligi** - oqlovchi va qoralovchi, **siyosiy notiqlik**, **maqto'v notiqligi**. Bulardan tashqari, Yunonistonda bo'lganidek, notiqlik san'atini o'qitish uchun xizmat qiluvchi o'quv - mashq notiqligi ham mavjud edi.

Rimda urushning kuchayib ketganligi harbiy sarkardalar nutqining rivojlanishiga ham imkon berdi.

Rimlik notiqlardan biri eramizdan ilgari III - II asrlarda yashab o'tgan davlat arboblardan **Mark Partius Kato** yoki **Katondir**. Katon notiq sifatida nutq san'ati nazariyasi va amaliyoti masalalari bilan maxsus shug'ullangan.

Keyinchalik Rimda aka-uka Tiberiy va Kay Grakx, Mark Antoniy, Mark Tulliy Sitseron kabi taniqli qator notiq etishib chiqadiki, bular ichida eng buyuk va so'zamoli notiq **Sitseron** edi. Sitseron va Demosfen qadimgi notiqning eng buyuklari edi. Demosfen ko'proq o'zining siyosiy notiqligi bilan shuhrat topgan bo'lsa, Sitseron sud notiqligi bilan tanildi. Albatta, Sitseron nutqlari siyosiy jihatdan ham kuchli edi. Rimda, umuman, siyosiy tomonni chetlab o'tgan birorta ham yaxshi notiq bo'lmagan.

Sitseron timsolida notiqlik san'atining nazariyasi hayot tajribasi va nazariyasi bilan muvaffaqiyatli ravishda qo'shib olib borildi. U notiqlik san'ati nazariyasining ayrim tomonlarini ishlab chiqibgina qolmay, o'z notiqlik chiqishlari bilan buni tajribada isbot etdi. Sitseron nutqining muvaffaqiyatli chiqishi uchun notiq quyidagilarga alohida e'tibor berishi lozimligini ko'rsatadi:

1. Notiqning o'ziga ishonchi mustahkam bo'lishi kerak. Buning uchun esa notiq o'z nutqida olg'a suriladigan fikrga to'la ishonch hosil qilishi lozim.
2. Nutq to'liq isbotli dalillarga ega bo'lishi kerak.
3. Materialni to'plash nutqqa tayyorgarlikning asosidir.
4. Materialni to'g'ri joylashtirish-ekspozitsiyaga alohida e'tibor berish lozim. Joylashtirish shunday bo'lsinki, u materialni butunlay

¹ B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar, 19 – bet.

o'zlashtirib olishga engillik yaratsin. Buning uchun esa nutqni aniq qismlarga bo'lish lozim.

5. Har qanday sohada ham nutqning muvaffaqiyatini bilish hal etadi. Agar notiq o'z nutqi qaratilgan sohani yaxshi bilmasa, u qanchalik san'atkor bo'lmasin, o'z tinglovchisini jalb etolmaydi.

Sitseronning notqlik san'ati nazariyasi va tarixiga oid uchta asari ma'lum: «Notqlik haqida», «Notiq» va «Brut» (yoki «Taniqli notqlar haqida»).

Rim notqlik san'atining buyuk nazariyotchilaridan biri **Kvintiliandir**. Mark Fabiy Kvintilian notqlik san'atida yirik notiq va nazariyotchi sifatida shuhrat qozongan. Uning «Notiq bilimi haqida» nomli asari mavjuddir. Kvintilian Sitseron va boshqa Rim notqlari fikriga qo'shilgan holda, hamma notiq birinchi navbatda bilimli bo'lishi lozimligini aytadi. Shuningdek, u notiq axloqiy olijanob bo'lishi lozim, busiz hech qachon haqiqiy notiq darajasiga ko'tarila olmaydi, deb biladi.

Kvintilian Rimdagi notqlik maktabining asoschisi hisoblanadi. Ungacha notqlik bilimini berish xususiy maktablarda amalga oshirilgan.

Umuman qadimgi Yunoniston va Rimning notqlik san'ati tajribalari o'rta asr va keyingi davr notqlarining vujudga kelishida muhim rol o'ynaydi.

O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi ham qadimdan so'zga chechan, badiiy didli kishilarni qadrlab kelgan. O'sha davrda notqlik san'ati - **voizlik**, notqlar - **voiz**, nutq esa **va'z** deb atalgan.

O'rta Osiyo xalqlari, xususan, IX-XV asrlarda dunyo madaniyati taraqqiyotining eng oldingi, etakchi saflarida turish darajasiga ko'tarila oldi. O'rta asr fani, madaniyati Xorazmiy, Farg'oniy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Koshg'ariy, Jomiy, Navoiy, Bobur kabi ulug' siymolarning nomlari bilan xarakterlanadi.

Bu mutafakkir, shoir, san'atkorlar yashagan davr SHarq tarixida **Uyg'onish davri** deb ataldi. Bu davrda madaniyat, san'at, ilm - fan ravnaq topdi. Fan va madaniyat targ'ibotchilari - voizlar etishib chiqdi. Voizlikni qadrllovchi fikrlar vujudga keldi.

Kaykovusning XI asr SHarq pedagogikasi tarixida Qoyat qimmatli asarlar qatorida turuvchi «Qobusnoma»sida ham notqlik sharhlari uchun alohida bob ajratilganligi bu san'atga bo'lgan, uning san'atkoriga bo'lgan qiziqishning orta borganligini ko'rsatadi. «Qobusnoma»ning

¹ B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar, 22 – bet.

¹ B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 24 – bet.

«Suxandonlik bilan baland martabaga ega bo'lish haqida» deb nomlangan ettinchi bobida va hunarni egallashga bag'ishlangan oltinchi bobida notqlik sirlariga doir bildirilgan mulohazalar nafaqat o'sha davrda, balki hozirda ham katta ahamiyatga ega.

Kaykovus hamma hunarlar ichida so'z hunari-notqlikni a'lo deb biladi. U notqlikni egallashning yo'li, birinchidan, «tinimsiz mehnat, o'rganishdir», deydi.

Ikkinchidan, -nutqning go'zal bo'lsin, - deydi. «So'zning ikki tomoni bordir: biri go'zal tomoni, ikkinchisi xunuk tomonidir. Xalq oldida gapiradigan so'zing go'zal bo'lsin, bu so'zni xalq qabul qilsin».

Uchinchidan, har bir fikrni ifodalashda tinglovchi qalbiga to'g'ri yo'l topa bilish, shaklga e'tibor berish masalasi.

To'rtinchidan, har bir so'z to'g'ri va asosli bo'lmog'i lozimligini uqtiradi.

Beshinchidan, har bir nutq ma'lum ilmiy asosga ega bo'lsagina, ta'sirchan bo'ladi. YA'ni nutq qaratilgan predmetni yaxshi o'rganib chiqish lozimligini ta'kidlab: «Bilmagan ilmdan gapirmagil... Bilmagan ilm ma'rifatni bilaman deb, da'vo qilsang hech narsa hosil bo'lmaydi va behuda zahmat chekasan», - deydi... Nutqni egallashdan maqsad xalq diliga yo'l topa bilishdir, deb biladi muallif va «agar ko'ngillarga sevimli bo'lishni istasang, xaloyiqning maqsadini so'zla», - deydi.¹

Umuman musulmon sharqi madaniyatining salmoqli zarvaraqlarini tashkil etuvchi notqlik san'ati tarixiga oid talaygina manbalar bor bo'lsa-da, ulardan hech biri Alisher Navoiy qoldirgan meros kabi qimmatli va boy emas.

Alisher Navoiy o'z davrining buyuk mutafakkiri, so'z ustasi bo'lish bilan birga kishilarga yaxshi so'z bilan ta'sir eta bilish san'atini juda ham qadrllovchi, ulug'lovchi, bunday san'at ustalariga e'tibor qilib, ehtirom ko'rsatuvchi bir shaxs edi. Navoiy omma o'rtasida yaxshi nutqning ta'siri va tarbiyasini ham chuqur his etadi. Notqlikdagi yaxshi va yomon tomonlarni ko'ra bilish va ularni farqlay olishga chaqiradi:

To'tiyu shorik agar notliqdurur,

Har biriga o'zga bir mantiqdurur.

Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub» nomli falsafiy asarining 24-faslini «Nasihat ahli va voizlar zikrida» deb ataydi va bunda voizlik san'atiga, va'zga, voizga o'z munosabatini bildiradi.²

¹ B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 28–29- betlar.

² B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar 31– bet.

Navoiy voiz qanday kishi bo'lishi kerakligi haqida shunday fikr yuritadi: «Voiz Haq so'zni targ'ib qilishi, Payg'ambar so'zidan chetga chiqmasligi kerak, eng avval uning o'zi Haq va payg'ambar yo'lga kirishi, so'ngra esa nasihat bilan elni ham shu yo'lga solishi lozim. O'zi yurmagan yo'lga elni boshlamoq - musofirni yo'ldan adashtirib biyobonga tashlamoq va sahroda uni yo'qotmoqdir. O'zi mastning elni hushyorlikka chaqirishi - uyquchi kishining odamlarni bedorlikka da'vat etganiga o'xshash bir narsadir». Demak, voiz, avvalo, o'zi shariat va tariqat yo'lga kirgan notiq bo'lishi kerak ekan.

Navoiy nazdida, «Va'zxon shunday bo'lishi kerakki, uning majlisiga bo'sh kirgan odam to'lib chiqsin, to'la kirgan odam esa engil tortib, xoli qaytsin. Voiz olim va halol ish ko'ruvchi bo'lsa, uning nasihatidan chetga chiqqanlar gunohkor bo'ladi. Agar u boshqalarga buyursa-yu, o'zi qilmasa, uning so'zlari hech kimga ta'sir etmaydi va foyda keltirmaydi. Voiz bilimdon, halol ish ko'ruvchi, sidqu sadoqat bilan faoliyat ko'rsatuvchi shaxs bo'lishi bilan birga, xalqning ruhiyatini yaxshi biladigan, xalqning dardi bilan yashaydigan bo'lishi kerak. Ana shundagina uning va'ziga yurak-bag'ri g'am-alamga, dardu tashvishlarga to'lib kirgan kishi dardlaridan forig' bo'lib, ko'ngli bo'shab, engil tortib chiqadi. Qalbida ma'naviy ruhiy bo'shliq bo'lgan odam esa bunday voizning suhbatidan olam - olam ma'naviy zavq olib, ko'ngli, shuuri fikriy nurga to'lib chiqadi.

Alisher Navoiyning muxlisi, shogirdi va do'sti bo'lgan Husayn Voiz Koshifiy SHarqning mashhur allomalaridan biri bo'lgan. U axloq, tarix, tasavvuf, nujum (astronomiya) riyoziyot, fiqh sohalariga doir qirqdan ortiq asar yaratgan. Uning «Futuvvatnomai sultoniyy», «Axloqi Muhsiniy», «Javohir ut - tafsir», kabi o'nlab asarlari besh yuz yildan beri sharqona odob, va axloq dasturi sifatida yurtma-yurt, qo'lma - qo'l o'qib kelinmoqda.

Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari o'zining jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan. Aytishlaricha, uning bunday so'z san'atidagi mahoratini Alisher Navoiy bilan birga Sulton Husayn Boyqaro ham yuksak baholagan va ular o'z asarlarini aholi o'rtasida rasmiy ijro etish lozim bo'lgan paytlarda bu ishga Husayn voizni munosib ko'rganlar. 898 (1492) yil 8 - noyabr kuni buyuk shoir, Navoiyning ustoz Abdurahmon Jomiyning dafn marosimida Alisher Navoiy o'zining bag'ishlov she'rini o'qib eshittirishni, shu marosimda va'z aytgan Husayn voizga topshirganligi buning dalilidir.¹

¹ B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 34- bet.

Alisher Navoiy o‘zining «Majolis un-nafois» asarida Xo‘ja Muayyad Mehnagiy, Mavlono Riyoziy, Muin voiz kabi yana bir qancha voizlar haqida ham atroflicha fikr bildiradi.

Shuningdek, mumtoz merosimizda axloq-odob o‘rgatuvchi voizning o‘z odobi haqida ko‘p fikr yuritiladi. Abu Homid Muhammad ibn Muhammad al - G‘azzoliyning «Oxiratnoma» asarida ham shunday. G‘azzoliy voizlarning voizi bo‘lib, voizlarga dastur ul-amal tariqasida pand-nasihat aytadi. U voizning tili – nutqiga, voizning uslubiga alohida e‘tibor qaratadi: «Mabodo, va’z o‘qitishdan boshqa ilojing qolmasa, ikki narsada ehtiyot bo‘l: birlamchi-so‘zlaring ortiqcha ibora-yu ishoratlar, asli puch hikoyatlaru ma’nisiz baytlar ila yasangan, ya’niki sertakalluf bo‘lmasin! Chunki Olloh taolo takalluf qiluvchilarga g‘azab qiladi, ularni do‘st tutmaydi. Haddan tashqari sertakalluflik voizning batamom xarob, qalban g‘aflatda ekanidan dalolat qiladi». Darhaqiqat, notiqning nutqi asosiy maqsadga qaratilgan, har qanday ortiqcha so‘z va iboralardan xoli bo‘lishi kerak. Aksariyat notiqlar nutqlarini sertakalluf, jimjimador so‘z va iboralar bilan bezashga harakat qiladilar. Ular nutqlarining chiroyli bo‘lishini istaydilar va uning tashqi chiroyiga zo‘r beradilar. Aslida esa nutqqa chinakam zeb beradigan narsa fikrdir. Voizni eshitimli qiluvchi omillardan biri hayotiy va ibratli hikoyatlar va baytu g‘azallar bilan omixta gapirishdir. Albatta, me’yorni unutmaslik lozim.

Takrorlash uchun savollar

1. Notiqlar deb kimlarga aytiladi?
2. Notqlikning qanday ko‘rinishlari bor?
3. Voiz deb kimga aytiladi?
4. Notqlikning voizlikdan qanday farqi bor?

Tayanch tushunchalar

1. Logograflar – Nutq matnini yozib beruvchi shaxslar.
2. Sinegorlar – sudda boshqa birov manfaatini ko‘zlab nutq so‘zlovchilar.

NOTIQLIKNING KO'RINISHLARI

Notiqlik mahorati juda ham qadimiy tarixga ega. Bu san'at g'arbda va sharqda qadimdan rivojlangan. SHarq notiqlaridan Mavlono Riyoziy, Husayn Voiz Koshifiy, Muin Voiz, Navoiy va Boburlarning nutqlari va asarlari buning yorqin dalilidir. Har bir davrda notiqlik san'atiga o'ziga xos e'tibor qaratilgan, notiqlik san'ati o'sha davrning g'oya va mafkurasiga bo'ysundirilgan. Shunga qaramasdan, notiqlik mahoratini ifodalovchi bir qator omillar mavjud.

Ma'lumki, har bir kishi o'z nutqining mazmunli va ta'sirchan bo'lishini, qolaversa, nutq jarayonidagi holat ham notiqqa o'z ta'sirini ko'rsatadi: tinglovchilarning kam yoki ko'pligi, auditoriyaning katta yoki kichikligi, qatnashuvchilarning tarkibi va saviyasi, notiqning tajribasi va mahorati. Qaysi kasb egasi bo'lishidan qat'iy nazar har qanday kishi ham, notiqlik mahoratini egallashi mumkin. Buning uchun eng avvalo, kuchli qiziqish va o'z ustida uzluksiz, tinimsiz ishlash kerak. Bu o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, mashhur va taniqli notiqlar bu maqsad yo'lida tinimsiz mehnat va mashq qilganlar.

Notiqlik. Notiq - so'zi arab tilidan olingan bo'lib, u nutq, mantiq so'zlari bilan o'zakdoshdir. Nutq so'z va tafakkurning uzviy bog'liqligida namoyon bo'ladi. Notiq boshqa odamlar xulq-atvoriga va faoliyatiga ta'sir ko'rsatish maqsadida ularga so'z orqali ta'sir etuvchi shaxsdir. Notiqning tafakkuri va ongi uzviy bog'liqdir. Notiq mantiqiy fikrlash xususiyatiga ega bo'lgan hamda idroki, xotirasi, o'y-xayollari, irodasi, so'zamolligi, gapga chechanligi, bilimliligi bilan oddiy odamlardan farqlanuvchi shaxsdir.

Askiyachilik. Askiyachi - so'zi arabcha «zakiy» so'zidan olingan bo'lib, «hozirjavob, o'tkir zehnli» degan ma'nolarni anglatadi. Jamoat oldida ma'lum mavzu bo'yicha badiiy so'zda o'z qobiliyatini namoyon qilib tortishuvchi kishi - askiyachi deyiladi. Askiyada ikki va undan ortiq kishi yoki ma'lum guruhlar o'zaro musobaqalashadi. Askiyachi hozirjavob bo'lishi, ko'p ma'noli kulgili, ta'sirli va qochirimli so'zlashi lozim. U ona tilining boyliklarini yaxshi bilishi, kinoya, qochirim, hazil, masxara, kesatiq, o'xshatish, mubolag'a kabi san'atlardan unumli foydalanishi lozim. Askiyachining vazifasi kulgi orqali odamlarga zavq berish, ularning bilimi va aqlini charxlash, hozirjavob bo'lishga o'rgatishdir.

Askiyachilikning turlari ko'p: payrov, safsata, o'xshatdim, qofiya, laqab va boshqalar.

O'zbek xalqi qadimdan to'y, sayil va bayramlarda askiya bo'yicha musobaqalar o'tkazib keladi. Askiyachilik rivojiga Dehqon SHernazarov, Erka qori Karimov, YUSufjon SHakarjonov, Aka Buxor Zokirov, Ibroqumbuva Aminov, Abdulhay maxsum Qozoqov va boshqalar katta hissa qo'shishgan.

Badihago'ylik. Badihago'y so'zi - arabcha badiha - go'y - so'zlovchi so'zlaridan olingan bo'lib, hozirjavob va chechan kishilarning she'riy yo'sinda birdaniga so'z, she'r yoki qo'shiq aytishidir. Badihago'y asarni ijod etadi yoki unga ma'lum bir o'zgartishlar kiritadi. Badiha erkin tarzda ijod va ijro etilgan asar bo'lib, badihago'ydan katta tajriba va yuksak iqtidor talab etadi. Badihago'ylikning tur va janrlari ko'p bo'lib, eng ko'p tarqalgani baxshichilikdir. Po'ltan, Ergash Jumanbul o'g'li, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Islom shoir va boshqalar baxshilik (badihago'ylik) san'atiga munosib hissa qo'shganlar.

Voizlik. Voiz so'zi - arabcha «va'z» so'zidan («da'vat», «xitob» ma'nosida) olingan bo'lib, islomda odamlarni ezgulikka va yaxshilikka chaqiruvchi, jamoat oldida nutq so'zlovchi shaxsni anglatadi. Al Basriy islomdagi ilk voiz bo'lgan. Taniqli olimlar, shoirlar, din arboblari ham voizlik san'atiga munosib hissa qo'shishgan. Ayniqsa, Mavlono Riyoziy, Husayn Voiz Koshifiy, Jaloliddin Rumiy va boshqalar o'z nutqlari bilan mashhur bo'lganlar. Voiz xushovoz, ishontiradigan, ta'sirchan gapiradigan, talaffuzi aniq va ravshan, yuksak bilimli va madaniyatli, bir necha tillarni egallagan shaxs bo'lgan. Keyinchalik voizlikning ahamiyati oshib nafaqat islomiy ma'ruza, balki siyosiy va xalqaro ahvolga bag'ishlangan ma'ruza, bahs va munozarani qamrab olgan. Juma namozi va hayit kunlarida voizlar xalq oldida nutq so'zlaganlar. Voizlik san'atining rivojlanishi natijasida uning yangi tarmoqlari vujudga kelgan: xatiblik - diniy va siyosiy ma'ruza; muzakkirlik - diniy-axloqiy masalalar; dabirlik - davlat miqyosidagi yozishmalar va uni o'qib berish.

Maddohlik. Maddoh so'zi - arabcha «madh» («maqtov», «ta'rif») so'zidan olingan bo'lib, biror shaxs yoki narsa, voqeani madh etuvchidir. U asosan diniy mavzularda, xususan, Muhammad payg'ambar va choriyorlarning hayoti hamda xislatlari haqidagi ma'lumotlardan badiha tarzida aytuvchi hisoblanadi. Diniy baytlarni, g'azallarni va hikoyalarni baland ovozda keng xalq ommasi oldida ravon va ifodali aytish maddohning asosiy vazifasi hisoblanadi. Demak, maddohlik diniy aytish yo'li bo'lib ijrochidan notiqlik mahoratini talab

qilgan. Keyinchalik maddoh soʻzining yana bir maʼnosi yuzaga keldi. Biror shaxsni, xislatni yoki gʻoyani haddan ortiq maqtovchi ham maddoh deb yuritila boshladi.

Suxandonlik. Suxandon soʻzi - forscha «suxan» («soʻz») soʻzidan olingan boʻlib, soʻzga chechan, soʻz ustasini anglatadi. Suxandon turli mavzularda nutq soʻzlaydigan madaniyatli va maʼrifatli shaxs hisoblanadi. U turli bayramlarda, keng xalq ommasi oldida, marosim va tadbirlarda, anjuman va kechalarda faollik koʻrsatadi.

Adabiyotshunos Nusratullo Atoulloh oʻgʻli Jumaxoʻja suxandonlikning oʻtmishdagi va hozirgi ahvoli borasida fikr yuritib, uning rasmiy va norasmiy davralaridagi talablari bilan bogʻliq mulohazalarni ilgari suradi. «Suxandonlikning quyidagi asosiy shartlari bor: birinchidan, u maʼnaviy-axloqiy etuk, maʼrifatli zot boʻlsin, ikkinchidan - yoshi ulugʻroq, hayotiy tajriba koʻrgan boʻlsin, uchinchidan - el taniydigan va elni taniydigan boʻlsin, toʻrtinchidan - nutqiy kamchiligi boʻlmasin, beshinchidan - koʻrinishi koʻrkam, nuroniy va yoqimtoy boʻlsin, oltinchidan - davra tashkilotchisi yoki toʻy-maʼraka egasiga yaqin boʻlsin, ettinchidan - davra qatnashchilari, xonadon ahli, mehmonu mezbonlarning asosiy qismini taniydigan kishi boʻlsin». Diktor soʻzi ham boʻlib, u radio va televideniya da nutq soʻzlovchi shaxsni anglatadi. Diktor soʻzi ikki maʼnoda qoʻllaniladi: 1) telekamera yoki mikrofon orqali tayyor matnni xush ovoz bilan ifodali oʻqib beruvchi shaxs; 2) matnga qaramasdan ravon va chiroyli gapiruvchi shaxs.

Diktorning ikkinchi maʼnosiga xos xislatga ega boʻlgan notiqalar diktor soʻzini suxandonning sinonimi sifatida ishlatishadi. Notiqlik sanʼatining nazariy va amaliy masalalari boʻyicha Rahimboy Jumanioyov «Nutqiy mahorat» qoʻllanmasida bu haqda shunday yozadi: «Boshqa tildan oʻzlashgan soʻzlar koʻpincha, maʼno torayishi va kengayishi bilan kirib keladi. Suxandon soʻzi hozir diktor maʼnosida qoʻllanilmoqda. Aslida, notoʻgʻri. Diktor boʻlish mumkin, suxandon boʻlolmaslik mumkin. Diktor tayyor matnni yoqimli talaffuz, diksiya bilan ifodali tarzda oʻqib beruvchidir. Diktorlarning suxandonlik mahoratini egallaganlari ham borligini inkor etib boʻlmaydi. Diktor matn bilan qattiq bogʻlansa, suxandon matn bilan erkin munosabatda boʻladi. Nutqiy malakaga, koʻnikmaga ega boʻlmagan diktor tilimizning sofligini ham, boyligini ham namoyish eta olmaydi. CHinakam diktor nutq texnikasi, yaʼni ovoz, nafas, intonatsiya, pauza, ohang kabi nutqning ifoda vositalari, mashqiy jarayon bilan chegaralanib

qolmasdan, balki nutqiy mahorat, nutqiy faoliyat qirralarini egallashga intilishi, nazariy ma'lumot va amaliy mashg'ulotni uyg'unlashtira olishi zarur. Ifodali o'qish, matn mazmunini etkazishga daxldor texnik va nazariy vositalarni bilish va unga amal qilish har doim ahamiyatlidir. Diktor yuqoridagilarni kundalik mashq orqali shakllantirib boradi» (20-bet).

Qissago'y. Qissaxon (qissago'y) - afsona, ertak, dostonlarni ravon va ifodali o'qiydigan kishi bo'lib, turli tadbirlarda, to'y va bayramlarda o'z mahoratini namoyish qiladi.

Qiroatxonlik. Qiroatxon ta'sirchan, ifodali o'qiydigan shaxs bo'lib, qissaxon uning bir ko'rinishidir. Qiroat musiqiylikka moyil-ligi bilan ajralib turadi. Arabiy qiroat talabi, tajvid qoida-lari bilan o'qiluvchi Qur'on tilovati bunga misoldir. Qur'on yoddan yoki manbaning o'zidan o'qiladi hamda qiroatga rioya etiladi. Taniqli so'z san'atkorlarning nomi bilan ataluvchi navoiyxonlik, boburxonlik, bedilxonlik kabilar qiroatxonlikka misol bo'la oladi.

NUTQIY SAN'ATLAR

OG'ZAKI NUTQ

1. Voizlik
2. Notqlik
3. Suxandonlik
4. Qissago'ylik
5. Roviylk
6. Badihago'ylik
7. Askiyachilik
8. Maddohlik va hokazo.

YOZMA NUTQ

1. Dabirlik
2. Kotiblik
3. Munshiylik
(mirzolik) va hokazo.

Adabiyotlar

1. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi». T.: 2000.
2. Alisher Navoiy. «Mahbub ul - qulub». T. 1983.
3. A.Muhiddinov. «O‘quv jarayonida nutq faoliyati» T.: 1995.
4. A.Ahmedov. «Notiqlik san’ati». T.: 1967.
5. A.Ortiqov, A.Ortiqov. «Nutq madaniyati va notiqlik san’ati». T.: 2002.
6. B.O‘rinboev, A.Soliev. «Notiqlik mahorati». T.: 1984
7. V.G.Kostamorov. «Kultura rechi i stil». M.: 1960.
8. R.Rasulov. «Istiqlol talabi», Guliston jur. № 2. T.: 1994.
9. R.Rasulov. «Til hayotimiz ko‘zgusi». Nafosat jur. № 2. T.: 1993.
10. R.Rasulov. «O‘zbek tili fe’llarining ma’no tuzilishi». T.: 2001.
11. R.Rasulov, I.Umirov. «O‘zbek tili tasviriy ifodalarining izohli lug‘ati». T.: 1997.
12. yo.Tojiev, N.Hasanova, H.Tojimatov, O.Yo‘ldosheva. «O‘zbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari». T.: 1994.
13. Kaykovus. «Qobusnoma». T.: 1994.
14. K.Nazarov, S.Usmonov, Q.Tohirov «YUristning nutq madaniyati». T.: 2003.
15. M.Mirtojiev, N.Mahmudov. «Til va madaniyat». T.: 1992.
16. N.Mahmudov. «Ma’rifat manzillari». T.: 1999.
17. N.Jumaxo‘ja. «Istiqlol va ona tilimiz». T.: 1998.
18. O.Hakimova «Mantiq va nutq madaniyati». T.: 2002
19. R.Qo‘ng‘urov, E.Begmatov, YO.Tojiev. «Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari». T.: 1992.
20. Inomxo‘jaev. «Notiqlik san’ati asoslari». T.: 1982.
21. S.Mo‘min. «So‘zlashish san’ati». T.: 1997.
22. T.Qudratov «Nutq madaniyati asoslari». T.: 1993.
23. E.Begmatov, A.Boboeva, M.Asomiddinova, B.Umurqulov. «O‘zbek nutqi madaniyati ocherklari». T.: 1988.
24. Q.Mo‘ydinov, K.Vahobova. «Nutq madaniyati» (ma’ruza matnlari) 2001.
25. Q.Mo‘ydinov, «O‘qituvchining nutq madaniyati» (ma’ruza matni). 2003.
26. R.Jumaniyozov. «Nutqiy mahorat». T.: Adolat, 2005.

G'ARB MADANIYATI TARIXIDA NOTIQLIK SAN'ATI

Savollar:

1. Notiqlik san'ati dastlab qaerda shakllangan?
2. Notiqlikning san'at darajasiga ko'tarilishiga nima sabab bo'lgan?
3. Notiqlik haqida ilk bor ma'lumot bergan asar qaysi?
4. Notiqlikning qanday turlari bo'lgan?
5. Qadimgi Yunon va Rim notiqligi haqida nimalar bilasiz?

Topshiriqlar

1. Quyidagi Yunon notidlari, ularning notiqlik san'ati, hayoti va ijodi haqida adabiyotlardan foydalanib, ma'lumot toping.

Perikl¹. Perikl eramizdan oldingi V asrning boshlarida (500-429) yashagan taniqli notidlardan biridir.

Eramizdan oldingi V asrning 50-30 yillar Afina davlatining siyosiy-iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlanish davri bo'ldi. Bu paytda davlat boshida Perikl turgan bo'lib, shunga ko'ra ayni davr tarixda «Perikl asri» deb ham yuritiladi... Perikl asli harbiy qo'mondon bo'lib, Eron-Yunon urushida katta mahorat ko'rsatadi va shu tufayli vatandoshlarining e'tiborini qozonadi... Perikl o'z davrining davlat arbobigina emas, yirik notig'i ham bo'lgan.

Kleon. Kleon Perikldan keyingi mashhur notiq bo'lib, nafaqat Afinada, balki undan tashqarida ham so'zga chechanligi bilan shuhrat qozongan...

¹ Ushbu bo'limdagi YUnon notidlari va ular haqidagi ma'lumotlar S.Inomxo'jaevning «Notiqlik san'ati asoslari». T.: 1982. kitobidan olingan.

Kleon o'z notqlik maktabi bilan mavjud rasmiy notqlik uslublariga qaqshatqich zarba bergan va bunga o'z zamondoshlarini ham ergashtira olgan.

Lisiy. Lisiy qadimgi Yunon notqlik san'atining jahonshumul mavqeiga ega bo'lgan namoyandalaridan biridir. Uning otasi Sitsiliyaning Sirakuz shahridan bo'lib, juda yirik dastmoyador, sanoat korxonalarining egasi edi... Lisiy taxminan eramizdan oldingi 459 - 380 yillar orasida yashab, 80 yilcha umr ko'rgan. U 444 - yilda janubiy Italiyadagi Sibaris shahriga boradi va u erda Sirako'zlik Tisiydan notqlik san'atini o'rgana boshlaydi... Lisiy logograflik bilan shug'ullannib, o'z mahorati bilan tinglovchilarni, sud hay'atini mahliyo etib, ularning mehru muhabbatini qozongan.

Isokrat (eramizdan oldingi 436-338 yillar). Isokrat notqlik, falsafa va huquqshunoslik sohasida o'z zamonasining eng yirik fan va madaniyat arboblari bo'lgan Suqrot, Tisiy, Gorgiylardan ta'lim oldi. U 329 - yili Afinada notqlik maktabini ochadi va unga qariyb 40 yil davomida rahbarlik qiladi.

Isokratning notqlik maktabi juda katta shuhrat qozonadi. Shuning uchun ham bu maktabga faqat Afinaliklar emas, balki Yunonistonning barcha burchaklaridan o'quvchilar oqib kela boshlaydilar.

Isey (eramizdan oldingi taxminan 420-350 yillar). Iseyning logografik va notqlik faoliyatiga xos bo'lgan xususiyatlardan biri uning so'zga chechanligidir. U o'zining ana shu iqtidori, notqlik mahorati tufayli qo'liga tushgan har qanday ishni o'zi va mijozi foydasiga hal qila olardi. U, asosan, logograflik bilan shug'ullangan. Isey logograflik va notqlikda Lisiy va Isokrat kabi mashhur so'z ustalariga ergashdi.

Likurg. Likurg o'z davrining gumanist notig'i, davlat, fan va madaniyat arbobi. Uning yoshi Demosfendan sal ulug'roq bo'lib, 324-yili vafot etgan.

Likurg notqlik san'ati asoslari, falsafa va yurisprudensiya bo'yicha Platon va Isokratdan maxsus ta'lim olgan. Iste'dodi va notqlik mahorati tufayli Afina davlatining eng yirik notiq-lari va arboblari safidan joy olgan. Eramizdan odingi 388-yildan boshlab, u davlat xazinachisi sifatida (hozirgi tushunchada moliya ministri) Afina iqtisodini boshqaradi.

Demosfen (taxminan 384-322 yillar). Demosfen davlat arbobi va o'z davrining yirik notig'idir. Tarixchilarning ma'lumotlariga ko'ra Demosfen falsafani Platondan, notqlik asoslarini Isokratdan o'rgangan.

Demosfen Afina notqligining yirik namoyandasi bo'lib, uning texnik mashqlari, nutq talqini jarayonidagi usullari nutq ustida ishlash uslublari, til imkoniyat-laridan foydalanish va notqlikning talqiniy ifoda vositalarini mohirona ishga sola olishi kabi fazilat-lari hozirgi davr notqligi uchun ham amaliy va nazariy ahamiyatga ega.

Esxin (eramizdan avvalgi 390 - yilda tug'ilgan). Esxin kambag'al oiladan bo'lgani tufayli notqlik san'ati asoslarini maxsus maktablarda emas, mustaqil o'rganishga majbur bo'lgan.

Esxin logografiyadan dars olmaganligi uchun uning nutq tekstlari, tili kompozitsion jihatdan uncha ahamiyat kasb etmadi. Ammo Esxinning notqlik faoliyatida talaffuzining burroligi, teatr deklamatsiyasiga ustaligi alohida o'rin tutadi. U o'zining yuksak saviyali, ta'sirchan deklamatsiyasi bilan tinglovchilar qalbini rom etgan va shuning uchun ham bo'lsa kerak, «Attikalik o'nta notiq qonuni» ga kiritilgan.

Giperid (eramizdan oldingi 389 - yilda tug'ilgan). Giperid o'rta hol oilada tug'ilgan. Giperid Demosfenning zamondoshi bo'lib, ayrim tarixchilar notqlik borasida uni Demosfendan ham yuqori qo'yadilar.

Giperid notqlikni Isokratdan, falsafani Platon-dan o'rgangan. O'z davrida Afina davlatining yirik siyosiy arbobi va notig'i bo'lib tanilgan.

Giperid notiq sifatida juda soddalikka va aniqlikka intilgan.

Dinarx (eramizdan oldingi 361-360- yillarda tug'ilgan). Dinarx Afina notqlik san'ati tushkunlik sari yuz tutgan davrning namoyandalaridan biridir.

Dinarx falsafa bo'yicha Aristoteldan, notqlik va yurisprudensiyadan esa Feofrastdan tahsil olgan. Amalda esa notqlikda Lisiy, Giperid va Demosfenga ergashdi.

Quyidagi Rim notqlik san'atining namoyandalari to'g'risida adabiyotlardan foydalangan holda, ma'lumot toping.

Rim notiqlik san'ati Yunon notiqlik san'atining davomi sifatida yuzaga kelgan. Rimdagi iqtisodiy va siyosiy o'sishning xarakteri notiqlik san'atining yangi tipini yaratdi.

Rimlik notiqlardan biri eramizdan ilgari III-II asrlarda yashab o'tgan davlat arboblardan **Mark Partius Kato yoki Katon**dir. Katon notiq sifatida nutq san'ati nazariyasi va amaliyoti masalalari bilan maxsus shug'ul-langan. Lekin uning nutqlaridan juda kam qismi bizgacha etib kelgan.

Katon o'z nutqida qarama-qarshi qo'yish usulini juda o'rinli qo'llaydi. Uning nutqida dalillar kuchliligidan hech kim qarshi gapira olmasdi. Shu bilan birga nutqning jonliligi, masalani qisqacha bayon qila bilish, qo'yilgan masalani yorqin ko'rsata bilish uchun nutqiga nafosat bag'ishlardi.¹

Katon notiq sifatida shu qadar kuchli mahorat egasi ediki, bu borada unga Sitseron ham tan berib yozadi. «Hammasini yanada chiroyliroq, yanada nafisroq qilib aytish mumkin, ammo hech narsani undan kuchliroq va jonliroq qilib aytish mumkin emas». Temperament bilan so'zlash borasida Sitseron deyarli hech kimga shu qadar yuksak baho bermaydi.

Aka-uka Graxlar. Aka - uka Grakxlar eramizdan oldingi II asrda yashab o'tishgan. Akasi **Tiberiy** va ukasi **Kay Grakxlarning** notiqlik iste'dodi ularning g'oyaviy-ijtimoiy qarashlari zaminida ochildi va shuhrat qozondi. Ulkan davlat arboblari bo'lgan aka - uka Grakxlar Italiyada er reformasi uchun kurash olib bordilar.

Xullas, aka - uka Grakxlar jahon notiqlik san'ati tarixida o'zlarining yorqin dunyoqarashiga, aniq ideal va mustaqil ifoda uslubiga ega bo'lgan siymolardir. Shuning uchun ham ular asrlar osha jahon notiqlik madaniyatining ko'rki bo'lib kelyapti.

Mark Antoniy (eramizdan oldingi 143-87 yillar). Rim notiqlik san'atining yirik namoyondasi, davlat arbobi Sitseron o'zining «Notiq haqida» nomli risolasida Mark Antoniyni o'zi bilan teng ko'rgan.

Mark Antoniy davlat konsuli va sensorlik martabalarida ishlab, asosan, xalq majlislari va senatda so'zlardi. Notiq sifatida xarakterli xususiyati shundaki, u ko'pincha avvaldan tayyorlanmasdan, **ekspromt** – **badiha** tarzida nutq so'zlardi.

B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 21 – bet.

Sitseron. Mark Tulliy Sitseron eramizdan oldingi 106 yilning 3-yanvarida Latsiya degan kichik shaharga qarashli Arpina degan joyda tug'ilgan. U, asosan, sud notiqligida shuhrat qozongan so'z san'atkorlaridan biridir. Sitseron eramizdan oldingi 63-yilda oliy lavozimga – konsullikka saylanadi. Sitseron eramizdan oldingi 43-yilda 6-dekabrda 7-dekabrga o'tar kechasi Antoniy kishilari tomonidan o'ldiriladi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra Sitserondan 150 ta nutq, qolgan bo'lib shundan 58 tasi bizgacha etib kelgan.

Bular:

1. Falsafa mavzularida yozilgan 12 ta asar.
2. Notqlik tarixi va nazariyasiga oid 7 ta risola.
3. Jami 800 tacha maktub

Sitseronning hayoti, ijodi, falsafiy va adabiy qarashlari, notqlik mahorati va bu sohadagi ta'limoti hozirgi kunda ham amaliy va nazariy ahamiyatga molikdir.

Sitseron va Demosfen qadimgi notqlarning eng buyuklari edi. Demosfen ko'proq o'zining siyosiy notqligi bilan shuhrat topgan bo'lsa, Sitseron sud notqligi bilan tanildi. Albatta, Sitseron nutqlari siyosiy jihatdan ham kuchli edi.¹

Mark Fabiy Kvintilian. Rim notqlik san'atining buyuk nazariyotchilaridan biri Kvintiliandir (35 yilda tug'ilib, 96 yilda vafot etgan). Uning «Notiq bilimi haqida» nomli asari mavjuddir. Kvintilian Sitseron va boshqa Rim notqlari fikriga qo'shilgan holda hamma notiq, birinchi navbatda, bilimli bo'lishi lozimligini aytadi. Shu bilan birga Kvintilian axloq prinsiplarini olg'a suradi. U notiq axloqli, olijanob bo'lishi lozim, busiz hech qachon haqiqiy notiq darajasiga ko'tarila olmaydi, deb biladi.²

Topshiriq

Gomerning «Iliada» va «Odissey» dostonlaridan notqlik san'ati tasvirlangan asar qahramonlarining nutqlaridan namuna yozing.

Adabiyotlar

¹ Qarang: B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 22 – bet.

² Qarang: B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 24 – bet.

1. S.Inomxo‘jayev Notqlik san’ati asoslari. T. 1982.
2. B.O‘rinboyev, A.Soliyev Notqlik mahorati. T. 1984.
3. A.Alimuhamedov Antik adabiyot tarixi. T. 1969.
4. R.Qo‘ng‘urov, E.Begmatov, YO.Tojiyev Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. T. 1992.
5. K.Nazarov, S.Usmonov, Q.Tohirov Yuristning nutq madaniyati. T. 2003.

SHARQ MADANIYATI TARIXIDA NOTIQLIK SAN'ATI

Savollar

1. Va'z nima? Voiz kim?
2. Sharq notiqligi haqida nimalar bilasiz?
3. G'arb notiqligi bilan SHarq notiqligining qanday umumiy va farqli tomonlari bor?
4. Sharqda notqlik va nutq madaniyati masalalari bilan shug'ullangan olimlardan kimlarni bilasiz?
5. Notiqlar qaysi jihatlari bilan voizlardan ajralib turadi?

Topshiriqlar

Quyidagi buyuk mutafakkirlarning notqlik san'ati va nutq madaniyati masalalariga bag'ishlangan asarlari haqida ma'lumot toping.

Abu Nasr Forobiy. Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug' ibn Tarxon Forobiy 872-873 - yillarda (260 hijriy yilida) Aris suvi Sirdaryoga quyiladigan yerdagi Forob degan joyda tug'ilgan. XIII - XIV asr tarixchilarining guvohlik berishicha Forob SHoshning (Toshkentning) shimolrog'ida joylashgan. Shuningdek, manbalarda Forob yaqinidagi Sutkant shahri haqida ham ma'lumotlar uchraydi.¹

Abu Nasr Forobiy ham IX - X asrlarda – iqtisodiy va siyosiy ziddiyatlar kuchaygan bir davrda yashab ijod etdi. U ilmning turli sohalarini mukammal bilgan va ular haqida mustaqil fikrlar bayon qilgan buyuk allomadir. Nutq va aql tarbiyasiga oid ilmlar to'g'risida Forobiy qimmatli fikrlar aytgan.

Forobiyning aytishicha, mantiq shunday bir san'atki, kishi notqlikdan adashib qoladigan bo'lsa, to'g'ri fikrlashga olib keluvchi va aql yordamida biror xulosa chiqariladigan bo'lsa, xatolarning oldini oluvchi narsalarni o'z ichiga oladi. Uning aqlga munosabati grammatika san'atining tilga munosabati kabidir.¹

¹ M.M.. Forobiy. -T.: 1991. 3-bet.

¹ Qarang: B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 25 – bet.

Abu Ali ibn Sino (980-1037). O'rta asr SHarqining buyuk allomalari orasida mashhur tabib, faylasuf, shoir Abu Ali ibn Sino alohida o'rin tutadi. Uning turli sohalar bilan birga ta'lim – tarbiya, axloq va nutq haqida ham fikrlari mavjudki, ular bilan yaqindan tanishish notiqlik san'atini mukammal o'rganishga yordam beradi. YAxshi do'st qaysi yo'l bilan axloqiy kamchiliklarni tuzatishda boshqalarga yordam berishi mumkinligi masalasiga ibn Sino alohida e'tibor beradi va notiq quyidagilarga amal qilishi lozim deb biladi:

1. Nasihat (Nutq - B.O' va A.S) qo'pol ohangda berilishi kerak emas.
2. Suhbatdoshning ilm darajasini hisobga olish zarur.
3. Nasihatga (va'zxonlikka) ko'p berilmaslik kerak, uni o'rtoqlik suhbatida tarzida olib borish kerak.
4. Nasihatni muloyim ohangda, yolg'iz olib borish kerak.
5. Agar ta'na qilmoqchi bo'lsang, boshqalar kamchiligi bilan qiyoslab ta'na qil.
6. Agar o'z e'tiqodini aytmoqchi bo'lsang, faqat bir faktga tayanma, balki ko'p masalalar bilan isbotla, suhbatdoshingni buni yuragiga yaqin olishga, shu narsa haqida o'ylashga va haqiqatni izlashga ishontir.
7. Agar suhbatdoshing sening gaplaringga e'tibor bilan quloq solayotgan bo'lsa, suhbatni oxirigacha davom ettir va hech nimani sir saqlama, lekin uning e'tiborsizligini sezsang, gapni boshqa mavzuga bur.²

Unsurulmaoliy Kaykovus. Unsurulmaoliy Kaykovus Kaspiy dengizining janubiy qirg'og'ida yashagan Gilon qabilasidandir. U 412 - hijriy, 1021-1022 - milodiy yilida mayda feodal oilasida tug'ildi. «Qobusnoma»ni 475-hijriy, 1082-1083 milodiy yilida yaratdi. Bu haqda Kaykovus asarida: «Sana 475 da boshladim» - deb ma'lumot beradi. Bu davrda Kaykovus 63 yoshda bo'lib, anchagina keksayib qolgan edi, u o'g'liga: «Pisaram, man pir shudam» - deb o'zining qariganligidan ma'lumot beradi va o'z asari «Qobusnoma»ni o'g'liga bag'ishlaydi.

«Qobusnoma» 44 bobdan iborat bo'lib, bulardan to'rt bobi diniy xarakterdadir, qolgan 40 bobi hayotiy voqealarni ifoda etadi.

Kaykovus o'z asarida yoshlarning xulq - atvoriga alohida e'tibor berdi. Ularga insonparvar bo'lishni, xalqqa shirin muomala qilishni

² Qarang: B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 27 – bet.

ta'kidladi. Shuningdek, do'st va dushmanga qanday munosabatda bo'lish kabi masalalarni ham asarida yoritdi.¹

Abu Rayxon Beruniy. Dunyo madaniyati va ma'naviyati taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan, fan tarixida juda katta iz qoldirgan qomusiy olimlarimizdan yana biri Abu Rayxon Muhammad ibn Ahmad al Beruniydir. Abu Rayhon Beruniy, U.I.Karimovning ta'kidlashicha, milodiy 973 – yilning 4 - sentyabrida (hijriy 362-yil zulhijja oyining 2 - kunida) Xorazmning qadimiy poytaxti Qiyatda tavallud topdi. 1009-1017 - yillarda Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma'mun ibn Ma'mun saroyida xizmat qilib, katta obro' - e'tibor qozongan. 1017 yilda Mahmud G'aznaviy Xorazmni bosib olgandan so'ng Xorazmdagi bir qancha olimlar qatori Beruniy ham g'aznaga yo'l olishga majbur bo'ldi va umrining oxiriga qadar shu yerda ijod qildi.

U o'z davridagi barcha fan sohalari bo'yicha qalam tebratib, 150 dan ortiq asar qoldirdi. Bizgacha yetib kelgan asarlari orasida «Xronologiya», «Hindiston», «Geodeziya», «Mineralogiya», «Mas'ud qonuni» hamda «Saydana» nomi bilan mashhur bo'lgan «Kitob as-saydana fi-t-tibb» asarlari tadqiqotchilar tomonidan maxsus o'rganildi va arab, rus, ingliz, nemis va boshqa tillarga tarjima qilinib, nashr etildi.²

Mahmud Koshg'ariy. Tilshunoslik tarixida Mahmud Koshg'ariy salmoqli o'rin egallaydi. U tilshunoslikning juda ko'p sohalari bo'yicha qalam tebratdi. Qiyosiy - tarixiy tilshunoslikning otasi, fonetist - fonolog, leksikolog, leksikograf, turkiy tillar sarf va nahv ilmining asoschisi sanaladi.

S.Mutalibov ta'kidlaganidek, Mahmud Koshg'ariy yaratgan «Devonu lug'otit turk» asari faqat o'sha davr uchungina katta voqea bo'lib qolmay, bugungi turkologiya fani uchun ham o'z qimmatini saqlab kelmoqda. U haqli ravishda turkologiya fanining asoschisi hisoblanadi.¹

Mahmud Koshg'ariyning hayoti haqida juda oz ma'lumotga egamiz. Uning to'liq ismi Mahmud Ibn-ul Husayn Ibn Muhammad-al-Koshg'ariydir. Mahmud Koshg'ariyning tug'ilgan yili aniq emas. Lekin «Devon»ning oxirida bu «kitob umrini oxiriga yetkazganini» quyidagi misralarda bayon qiladi:

¹ Qarang: Kaykovus Qobusnoma. 11, 21 - betlar.

² A.Nurmonov. O'zbek tilshunosligi tarixi. -T.: 2002. 13-14 bet.

¹ Qarang. A.Nurmonov. O'sha asar, 26-28 – betlar.

«Kuchandi bilagim, eg‘udi tilagim,
Tilindi bilagim, tegrab angar jarthur».

Lug‘at yozilganda muallifning keksayib qolganligini hisobga olsak, u XI asr boshlarida tug‘ilgan deb hisoblash mumkin.²

Mahmud Qoshg‘ariyning turkiy tillarga bag‘ishlangan ikkita asar yozganligi ma‘lum. Ulardan biri «Javohirun nahv fil lug‘atit turk» («Turkiy tillarning (sintaksisi) javohirlari» deb, ikkinchisi esa «Devonu lug‘atit turk» («Turkiy so‘zlar to‘plami») deb ataladi.

Uning semasiologiya sohasidagi fikrlari ham juda qimmatli. U so‘zlarning ma‘nolarini izohlabgina qolmay, ma‘no o‘zgarishlari yuzasidan ham nozik kuzatishlar olib borganligi ma‘lum. Ma‘noning kengayishi, torayishi va ma‘no ko‘chish usullari bilan birga so‘zlardagi omonimiya va sinonimiya hodisalari ham asarda tilga olinadi.

Mahmud Koshg‘ariyning boshqa tillardan so‘z olish masalasidagi pozitsiyasi uni bizning davrimizga yaqinlashtiradi. Chunki Mahmud Koshg‘ariy turmushda ishlatiladigan asbob va boshqa narsalar, kiyimlar, ovqatlar, dorilar nomlari sifatida kirgan chet so‘zlarni zarur va foydali deb hisoblagan, bunday so‘zlarni o‘z asariga kiritgan. Ammo ona tilida mavjud bo‘lgan so‘zlar o‘rnida chet so‘zlardan foydalanishni zararli deb hisoblagan. Masalan, o‘g‘uzlarning qumg‘on so‘zi o‘rnida forscha oftoba so‘zini ishlatishlarini u tanqid qiladi.

Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘atit turk» asari tarixiy dialektologiya uchun, ayniqsa, qimmatli material va fikrlar beradi. Bu materiallar o‘zbek xalq tilining shakllanishini yoritish uchun juda ham muhimdir.¹

«Devonu lug‘atit turk»ning adabiy qimmatli ham benihoya kattadir. Unda uch yuzga yaqin she‘riy parcha va ko‘plab maqol hamda hikmatli so‘zlar bo‘lib, shoir bunday she‘riy parchalarga qisqa-qisqa sharhlar beradi, xalq maqollarining mohiyatini yoritib, ularning ishlatilish o‘rnini ham ko‘rsatadi.

Ardam boshi til² – adab va fazilatning boshi til, deb ta’kidlaydi.

Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy. Uning to‘liq ismi Abu-l-Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad (ba’zi manbalarda Ahmad)

² Qarang. A.Nurmonov. O‘sha asar. o‘sha betlar.

¹ .Usmonov. Umumiy tilshunoslik. -T. 1972. 50-52 betlar.

² N.M.Mallayev. O‘zbek adabiyoti tarixi. -T. 1976. 107 – bet.

boʻlib, u hijriy 467 sana rajab oyining yigirma yettinchisida chorshanba kuni (milodiy hisobda 1075 -yilning 19 - martida) Xorazmning katta qishloqlaridan biri Zamahsharda tavallud topgan va shu boisdan ham az Zamaxshariy taxallusini olgan.³

Az-Zamaxshariyning otasi unchalik badavlat emasdi. Lekin oʻz davrining savodli, ancha taqvodor, diyonatli kishisi boʻlgan, aksar vaqtini Qurʼoni karim tilovati va toat - ibodat bilan oʻtkazib, Zamaxshardagi bir masjidda imomlik ham qilgan. U xulq - atvori yaxshi, shirinsuxan va gʻoyatda muruvvatli kishi boʻlib, bu fazilati bilan el orasida katta obroʻ - eʼtibor topgan. Az - Zamaxshariyning onasi ham gʻoyatda taqvodor va dindor ayollardan hisoblangan.¹

Az-Zamaxshariy dastlabki bilimni ona yurti Zamahsharda oʻz davrining oʻqimishli kishilaridan sanalgan otasidan oladi. Uning shaxsiy hayotiga doir maʼlumotlardan yana shu narsa maʼlumki, uning bir oyogʻi boʻlmay, yogʻoch oyoqda yurgan. Manbalarda choʻloqligining sabablari haqida ham turli - tuman rivoyatlar keltiriladi. Tarixchilardan baʼzilari, qahraton qishda sovuq olganligidan, deb yozsa, ayrimlari, bolaligida otdan yiqilgan deydi, yana boshqasi yoshligida bir nojoʻya ish qilib qoʻyganligi

uchun onasining qargʻishiga uchragan, deb yozadi.² Ammo yoshligidan ilmga havasmand Mahmud oldiniga Xorazmda – madrasada, keyinchalik Buxoroda hamda dongʻi ketgan madrasalarda tahsil oladi.

Az-Zamaxshariy oʻz davrining buyuk olimi darajasiga koʻtarildi. U tilshunoslik, adabiyot, joʻgʻrofiya, tafsir, hadis, fikh va ilmi alqiroatga oid ellikdan ortiq asarlar yaratdi. Ularning koʻpi bizgacha yetib kelgan.

³ Abul.Qosim Mahmud az Zamahshariy. Nozik iboralar, -T. 1992. 4-bet.

¹ Qarang: Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamahshariy. Oʻsha asar. 5 – bet.

² Abul Qosim Mahmud az-Zamahshariy, Oʻsha asar. 6-bet.

Zamahshariy hikmatlaridan namunalar:

-- Agar tilingning ortiqcha so‘zlashiga ega bo‘la olmasang, unda tizgining jilovini shaytonga topshirgan bo‘lasan.

-- Men ro‘zadorman deysan-u, ammo o‘zing bo‘lsa birodaring go‘shtini yeysan, (g‘iybatlar va xo‘rlıklardan so‘zlaysan).

-- Tilingdan chiqqan sadaqa (ya‘ni pandu nasihating va mav‘izayu hasanang) ba‘zan qo‘lingdan (mol-dunyongdan) chiqqan sadaqangdan ko‘ra xayrliroqdir.

-- Ko‘p so‘z-iboralar borki, odamlarga ular fasohatli ko‘rinsa-da, Alloh nazdida ular nomaqbuldir – so‘zlovchini ham, eshituvchini ham mulzam qilur.

-- Ko‘p ortiqcha so‘zlashuv eshituvchini ranjitar.

-- Vijdon azobiyu ta‘nadan to‘g‘ri bo‘lmagan odamni (kimsani) ta‘lim-tarbiya va qiynash ham to‘g‘rilashi amrimahol.

-- Tiliyu dili to‘g‘ri va haqqo‘y bo‘lgan odamning xatoyu nuqsoni kam bo‘lur.

O‘z va‘dasida turmaganda turli-tuman vaj karsonlar ko‘rsatuvchi kimsa hech qachon mard va himmatli inson bo‘lolmaydi.

-- Aldamchilik va hiylakorlik bilan mashhur bo‘lgan bursaqlar degan yirtqich hayvondan ham ko‘ra ba‘zi Bani odamlar ko‘proq aldamchiroqdir.

-- Tog‘ tepasidagi qoyalarni ko‘chirish minnat eshitish yuklariga nisbatan yengilroqdir.

-- Biror masalada fikr - mulohaza qila boshlaganingda hech bir oshiqma, har tomonlama o‘ylab, obdon fikrlab ish tutgin.

-- Sidqidil va saxiy kimsaning qalbidan boshqa narsani sirlarning sandig‘i qilma, ya‘ni har bir uchragan kimsani sirdosh etmagin.

-- Ey bo‘tam, tilingni yomon so‘zlardan saqla.

-- Kimki baxt - iqqolli, solih kishilarning etagiga yopishsa, u albatta murodu maqsadiga erishib, xayru baraka topar.¹

YUsuf Xos Hojib. YUsuf Xos Hojib XI asrning atoqli shoiri, donishmandi va davlat arbobidir. Uning hayoti va faoliyati haqida ma‘lumot beruvchi yagona manba uning «Qutadg‘u bilig» («Saodatga yo‘llovchi bilim») dostonidir. Bu doston hijriy yil hisobi bilan 462- (milodiy 1069-70) yilda yozilgan. Muallif dostonning muqaddimasida yoshi ellikdan oshganini ta‘kidlaydi. Shunga qarab YUsuf Xos Hojib XI asrning 20 – yillari arafasida tug‘ilgan, deb ayta olamiz. YUsuf Xos Hojibning vatani – Balasog‘un (Quz o‘rda) XI-XII asrlarning yirik savdo-sotiq hamda madaniy markazlari-dan biri edi. Bu shahar ikki marta qoraxoniylarning poytaxti ham bo‘lgan edi.²

«Qutadg‘u bilig»ning uch qo‘lyozma nusxasi ma‘lum. Bu nusxalar «Vena» (yoki «Hirot»), «Qohira» va «Namangan» nusxalari deb yuritiladi. Birinchi nusxasi XIX asrning 20 yillarida Istambulda topildi. – Hirot nusxasi. Ikkinchi qo‘lyozma nusxasi 1896 yilda Qohirada topildi. – Qohira nusxasi, 1913 yilda Namanganda topildi – Namangan nusxasi.³

«Qutadg‘u bilig» jami Namangan nusxasida 6500 baytga 13000 misraga yaqin bo‘lib, u 73 fasl-bobga bo‘lingan. O‘n bir bobi dostonning muqaddimasi bo‘lib, asosiy qismi 12-bobdan, Kuntug‘di degan hukmdorning ta‘rifi bilan boshlanadi.⁴ «Qutadg‘u bilig» axloqiy - ta‘limiy asardir. Uning axloq va odob masalalariga bag‘ishlangan maxsus boblarigina emas, balki ijtimoiy-siyosiy masala-larga bag‘ishlangan maxsus boblarida ham YUsuf Xos Hojib o‘z axloqiy - ta‘limiy qarashlarini ifodalaydi. Xalqning turli tabaqalariga o‘git beradi, ularga pand-nasihat qiladi. Uning axloqiy - ta‘limiy fikrlari jiddiy ahamiyatga ega bo‘lib, madaniyat va ma‘rifatni ravnaq toptirishga, olijanob insoniy xislatlarni targ‘ib qilishga qaratilgan.

«Qutadg‘u bilig» didaktik dostoni axloq va odobga doir qimmatli pand - nasihatlarni o‘z ichiga oladi. Doston til odobi, sevgi va sadoqat, rostgo‘ylik va halollik kabi masalalar haqida hikmatli so‘zlar so‘zlaydi,

¹ Abu-l Qosim az-Zamahshariy. O‘sha asar. 48-77-betlar.

² Bolasog‘unning vayronalari Qirg‘izistonning To‘qmoq shahri yaqinida bo‘lgan qadimgi Oqpeshin shahri o‘rnida hozir ham bor. N.Mallayev. O‘sha asar 1976. 111-bet.

³ N.Mallayev, O‘sha asar, 11-bet.

⁴ N.Mallayev, O‘sha asar, 16-bet.

mayxoʻrlik va mutakabbirlikni tanqid qiladi, kishining yurish – turishi, oʻzini tutishi haqida oʻgit beradi. Bular dostonning butun mazmuni va mohiyatiga singdiriladi

«Qutadgʻu bilig»ning bir necha bobi bevosita axloq va odob masalalariga bagʻishlangan. Shunday boblardan biri «Til ardami» («Til odobi») deb atalgan 7-bob boʻlib, unda shoir oʻqish va bilim olishda tilning ahamiyati, qisqa va mazmunli soʻzlash, tilga ortiqcha erk bermaslik va boshqalar haqida ibratli oʻgitlar beradi:

Uqushqa biligka bu tilmachi til,
Yaruttachi arni yoʻriq tilni bil.
Kishig til ogʻirlar bulur qut kishi,
Kishig til ujuzlar yarir ar bashi.
Til asrlan turur, koʻr eshikda yatur,
Aya avlug orsiq boshingni yatur.
Tilin emgamish er naku ter eshit,
Bu soʻz ishka tutgʻil oʻzunga ish et.
Mani emgatur til ezi oʻg talim,
Boshim kasmauni kasayin tilim.
Soʻzungni koʻdazgil boshing bormasun,
Tilingni koʻdazgil tishing sinmasun...
Esanlik tilasa saning bu oʻzung,
Tilingda chiqarma yarogʻsiz soʻzung.
Bilib soʻzlasa soʻz biligka sonur,
Biligsiz soʻzi oʻz boshini yeyur.
Oʻgush soʻzda ortuq osigʻ koʻrmadim,
YAna soʻzlamishida osigʻ bulmadim.
Oʻgush soʻzlama soʻz birar soʻzla oz,
Tuman soʻz tugunin bu bir soʻzda yoz.
Sanga soʻzladim man soʻzum, ey oʻgʻul,
Sanga bardi bu pand oʻzum, ey oʻgʻul...¹
Uquvga, bilimga tilmoch – bu til,
Kishini roʻshnolikka chiqargan ravon til deb bilgin.
Kishini til eʻzozlaydi, kishi u tufayli baxtga
erishadi,
Kishini til qadrsiz qiladi, er boshini yoradi.
Til hovlida (yaʼni qafasda) yotgan arslon kabidir,
Ey, qafasdagi (makkor) vahshiy boshingni yeydi.

¹ N.Mallayev. Oʻsha asar, 128-bet.

Tili tufayli ozor topgan kishi nima deydi, eshit,
 Bu soʻzga amal qilgin, oʻz foydangga ishlat:
 Til meni juda koʻp kulfatlarga soladi,
 (U) boshimni kesmasin, (men) tilimni kesayin.
 Soʻzingga ehtiyot boʻl, boshing ketmasin,
 Tilingga ehtiyot boʻl, tishing sinmasin...
 Sening oʻzing esonlik tilasang,
 Tilingdan yarogʻsiz soʻzingni chiqarma.
 Bilib soʻzlasa, soʻz donolik sanaladi,
 Nodoning soʻzi oʻz boshini yeydi.
 Koʻp soʻzda ortiq foyda koʻrmadim,
 YAna (koʻp) soʻzlashdan naf topmadim.
 Soʻzni koʻp soʻzlama, bir oz ozroq soʻzla.
 Tuman ming soʻz tuguni (jumbogʻi)ni shu
 bir soʻzda yech.
 Men soʻzimni senga soʻzladim, ey oʻgʻil,
 Bu pandni oʻzim senga berdim, ey oʻgʻil.

YUsof Xos Hojib shoir sifatida badiiy soʻzning qimmatini va taʼsir kuchini alohida taʼkidlaydi, oʻz soʻzini koʻp oʻrinda «shoir tilidan» (donishmandlar tilidan) soʻzlaydi va yaxshi soʻzni har qanday oltin-kumushdan ham ortiqroq biladi:

Kumush qolsa oltun maning sanga,
 Oni tutmagʻil san bu, soʻzga teng-a:
 Kumush ishka tutsa tugar olqinur,
 Soʻzim ishga tutsa kumush qizgʻonur.

Mendan senga kumush, oltin qolsa,
 U (lar)ni sen bu soʻzga teng tutmagin.
 Kumushni ishga solsang tugaydi, olqinadi,
 Soʻzimni ishga tutsang, (sen uchun)
 kumush qozonadi.¹

Ahmad YUgnakiy. Ahmad YUgnakiy isteʼdodli shoir va donishmand murabbiydir. Undan saqlanib qolgan yagona adabiy meros «Hibatul - haqoyiq» («Haqiqatlar armugʻoni»), badiiy soʻz sanʼati va adabiy tilning juda qimmatli hamda nodir yodgorligidir.²

¹ N.Mallayev. Oʻsha asar. 128–129 - betlar.

² N.Mallayev. Oʻsha asar, 138-bet.

Adib Ahmad YUgnakiyning shaxsiy hayoti va tugʻilib oʻsgan yeri haqida maʼlumotlar kam. Ayrim manbalarda adibning hayoti haqida berilgan maʼlumotlar toʻliq emas.

«Hibatul - haqoyiq»ning kim tomonidan yozilgani, muallifning ismi, otasining ismi, uning qayerda yashagani, boshqa adiblarga nisbatan tutgan mavqei, jismoniy zaifligi haqida asarda qisqacha maʼlumotlar mavjud:

Adib Ahmad otim, adab, pand soʻzim,
Soʻzum munda qolur, borur bu oʻzum.

Otim – adib Ahmad, soʻzim-pand-nasihat, adab berishdan iborat, soʻzim esa bu dunyoda qolib, oʻzim u dunyoga ketaman.³

Shoirning otasi Mahmud Yugnakiy ekanligini shaxsan oʻzi aytib oʻtishi Ahmad YUgnakiy chindan ham Yugnak degan shaharda tugʻilib oʻsganligi va u yerda ijod etganligiga hech qanday shubha qoldirmaydi. Bundan tashqari Alisher Navoiy «Nasoyimul - muhabbat» degan asarida adib Ahmad Yugnakiy haqida maʼlumot beradi.

«Hibatul-haqoyiq»ning 1480 yilda koʻchirilgan nusxasi 235 bayt, 11 bobdan tashkil topgan.¹ (Asar nusxalari haqida turlicha maʼlumotlar bor).²

Asarning beshinchi bobi (40-62 - baytlar) bilim maqtovi va johillikning zarariga, oltinchi bobi (63-86-baytlar) til odobiga bagʻishlangan.

«Hibatul - haqoyiq» didaktik doston boʻlib, axloq- odob masalalari undagi koʻpchilik boblarning tematik asosini tashkil etadi. SHoir til odobi, saxiylik, baxillik, kamtarlik, ezgulik va boshqalar haqida xuddi YUusuf Xos Hojib kabi zamonasining peshqadam murabbiysi sifatida fikr yuritib, kishilarga oʻgit beradi.

Rost, sogʻlom va mazmunli soʻzlashni, kerak boʻlganda, sir saqlay olishni maqtab, laqmalik, yolgʻon soʻzlash va sergaplikni qoralagan shoir tilni tiyish odobning boshi deydi:

Eshitgil, biliklik naku teb ayur:
Adablar bashi til kutazmak turur.

³ N.Mallayev. Oʻsha asar, 139-bet.

¹ Qarang: N.Mallayev. Oʻsha asar, 140-bet.

² Qarang: Ahmad YUgnakiy Hibatul - haqoyiq. T. 1971. 10-11 betlar.

Tiling bakta tutg'il, tishing sinmasun,
Qoli chiqsa bakta tishingni siyur.
Sonip so'zlagan er so'zi so'z sog'i;
O'kush yangshagan til ey olmas yog'i.
So'zung bo'shlug' esma yig'a tut tiling,
Yetar boshqa bir kun bu til bo'shlug'i.
Xiradliqmu, bo'lur tili bo'sh kishi?
Tilim boshni yedi bu til, so'z bo'shi...
Iki neng biriksa bir yerda qoli,
Bukandi ul erga muruvvat yo'li:
Bir ul yangshir ersa keraksiz so'zin,
Ikinch yalg'on ersa ul erning tili...

(Eshitgil, olimlar nima deb ayturlar: adablarning boshi til saqlashdir. Tilingni tiy, toki tishingni sindirmasin, agar tilingni tiymasang, tishing sinadi. Er kishi ehtiyot bilan sog'lom so'zlaydi, ko'p gapirgan laqma til ayovsiz dushmandir. Bekor so'z so'zlashdan saqlan, tilning bo'shlig'i bir kuni boshga yetadi. Tili bo'sh odam aqlli bo'larmidi? Bu tilning bo'shligi kishi boshini yeydi... Agar kishida ikki narsa biriksa: u o'rinsiz so'zlar bilan laqmalik qilsa, ikkinchidan, uning so'zlari yolg'on bo'lsa, u kishi uchun muruvvat yo'llari bekiladi...)¹

SHoir kishilarni birovni achchiq va yomon so'zlar bilan ranjitmaslikka chaqirib, tilning yarasi bitmas yaradir deydi:

O'chukturna erni tilin, bil, bu til
Bashaqtursa, butmas, butar o'q boshi.

(Tiling bilan o'ch hissini qo'zg'ama, bil, o'q yarasi bitib ketadi-yu, lekin til yarasi bitmaydi).

SHoir dostonning to'rtinchi bobida saxiylik va baxillik haqida so'zlab, himmat va saxiylikni baxillik va ziqnalikka qarama - qarshi qo'yadi, bu masalalarga doir pandomiz mulohazalarini qisman bo'lsa - da, boshqa boblarga ham singdiradi, badiiy til vositalaridan, xususan, o'xshatishlardan va xalq maqollari hamda ta'birlaridan foydalanadi.

Axi arni o'ggil o'gar ersa san,
Baxilga qatig' yo o'qun kizlagil.

¹ Qarang: Ahmad YUgnakiy. O'sha asar. 10 - 11-betlar.

(Maqtamoqchi bo'lsang, saxiylarni maqta, baxillarga o'q-yoyni to'g'rila).²

Alisher Navoiy.

Alisher Navoiy 1441-yil 9-fevralda Hirot shahrida tug'ildi.

SHarq madaniyatining salmoqli zarvaraqlarini tashkil etuvchi notiqlik san'ati tarixiga oid talaygina manbalar bor bo'lsa-da, ulardan hech biri Alisher Navoiy qoldirgan meros kabi qimmatli va boy emas.

Navoiy o'z davrining buyuk mutafakkiri, so'z ustasi bo'lish bilan birga, kishilarga yaxshi so'z bilan ta'sir eta bilish san'atini juda qadrllovchi, ulug'lovchi, bunday san'at ustalariga e'tibor qilib, ehtirom ko'rsatuvchi bir shaxs edi.

«Haq yo'lida kim sanga bir xarf o'qitmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila», --

deb har bir kishini bilimli bo'lib yetishishiga sababchi bo'lgan ustozini e'zozlashga da'vat etgan. Navoiy omma o'rtasida yaxshi nutqning ta'siri va tarbiyasini ham chuqur his etadi. Navoiy notiqlikdagi yaxshi va yomon tomonlarni ko'ra bilish va ularni farqlay olishga chaqiradi. Navoiy notiqlik san'atining buyuk qudratiga alohida e'tibor beradi. U «Mahbub ul - qulub» nomli falsafiy asarining 24-faslini «Nasihat ahli va voizlar zikrida» deb aytadi. Bunda voizlik san'atiga, va'zga, voizga o'z munosabatini bildiradi. Navoiyning fikricha, voiz quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

1. Voizning so'zlari ta'sirchan va foydali bo'lmog'i lozim. Voiz kerakki «qolalloh» so'z aytsa.
2. Nutq tinglovchi uchun yangilik bilimlar va o'zgarishlar xabarchisi bo'lmog'i lozim. «Va'z bir murshid va ogoh ishidur va aning nasihatini qabul etgan maqbul kishidur».
3. Notiqning o'zi biror sohani egallagan bo'lishi va undan so'ng va'z orqali kishilarga ta'sir etishi lozim.
4. Notiq olim va bilimdon har narsadan xabardor kishidur. «Voizkim, bo'lg'ay olim va muttaqiyaning nasihatidin chiqqan shaqiy».

² N.M.Mallayev. O'sha asar. 143-bet.

5. Notiqning soʻzi bilan ishi bir boʻlmogʻi lozim. Aks holda nutqning taʼsiri boʻlmaydi. «Ulki buyurib oʻzi qilmagʻay, hech kimga foyda va asar aning soʻzi qilmagʻay».

Alisher Navoiy notiqlikda qisqalik va ravshanlikni yoqtiradi. Bu jihatdan uning «Mahbub-ul qulub» asaridagi 60 - tanbehi oʻrinlidir. «Chin soʻz moʻtabar, yaxshi soʻz muxtasar. Koʻp deguvchi mumil, muqarrar deguvchi loyaʻqil» (yaʼni: Chin soʻz eʼtiborli, yaxshi soʻz qisqa boʻladi. Koʻp soʻzlovchi zeriktiruvchi, qayta gapiradigan - aqldan ozgan), - deydi. U tuturuqsiz gap bilan kishilarning gʻashiga teguvchilarni aqli past, nosogʻlom kishilardir, deb baholaydi. «Ulkim, dimogʻida habt - soʻzida yoʻq rabt (kimning dimogʻida illat boʻlsa, soʻzida bogʻlanish yoʻq).¹

Dimogʻi sahih - guftori fasih (miya sogʻlom boʻlsa, gap-soʻz ham yoqimi va xatosiz boʻlur). Soʻzi hisobsiz-oʻzi ixtisobsiz (boshvoqsiz). Soʻzida parishonlik, oʻzida pushaymonlik».²

Navoiy voizlik sanʼatida nom qozongan-Xoja Muayyad Mehnagiy, Mavlono Riyoziy, Mavlono Xusayn Voiz Koshifiy, Mavlono Muin Voizlar haqida oʻzining «Majolisun nafois» nomli tazkirasida fikr bildirgan.

Hoja Muayyad Mehnagiy

Alisher Navoiy qadrlagan voizlardan biri – Xoja Muayyad Mehnagiy mashhurgina emas, balki notiq, donishmand, yuksak bilim egasi boʻlgan, mavjud bilimlarni oʻrganib qolmasdan, ularni takomillashtirgan, toʻldirgan. U mozorda shayxlik qilsa - da, oʻzini xalqqa juda yaqin tutgan va oʻz bilimini ularga berishga intilgan: «vaʼz majolisi bagʻoyat garm va purshoʻr voqeʻ boʻlur erdi».³

Xoʻja Mehnagiy muvaffaqiyatlari va mahoratining kaliti bilim doirasining keng, mazmunan chuqur ekanligida edi. Navoiy iborasi bilan aytsak, u «zohir ulumin» boʻlgan, yaʼni oʻsha davrda ajdodlarimiz toʻplagan bilimlarning deyarli hammasini puxta oʻzlashtirgan, buning ustiga ularni boyitgan ham.

Mehnagiy oʻz davrining zoʻr suxandonlaridan biri, hokisor shayx boʻlishiga qaramay, benazir donishmandligi, zoʻr voizlik zakovati

¹ B.Oʻrinboev, A.Soliev. Oʻsha asar. 31-bet.

² B.Oʻrinboev, A.Soliev. Oʻsha asar. 32-bet.

³ Qarang. B.Oʻrinboev, A.Soliev. Oʻsha asar. 32-bet.

tufayli hatto toj-taxt, arkoni davlat a'yonlarini ham ta'zim qildira oladigan notiq edi.¹

Mavlono Riyoziy

Alisher Navoiyning yozishicha: «Va'z aytib, minbarda o'z ash'orin o'qur, yig'lab vajdi hol qilur». Ko'rinadiki, Riyoziy nutq so'zlaganda, uning ta'sirchanligini ta'minlashda, ijrochilikni birinchi o'ringa qo'yadi. Kerak bo'lganda, o'z nutqini kishilar qalbiga yaqin olib, ular bilan birdamlikni, qayg'usiga, iztirobiga sheriklikni bildirish maqsadida yig'lashgacha borib yetadiki, bu nutq ijrochiligidagi ulkan qobiliyatdan dalolat beradi.

Mavlono Riyoziyning xalqqa yaqinligini, nutqining ta'sirchan va emotsionalligini ta'minlashda, uning ijtimoiy kelib chiqishi va ahvoli ham muhim rol o'ynaganligi ko'zga tashlanadi. Riyoziy avval Zova viloyatida qozi bo'ladi.²

Xulosa shuki, boy ilm sohibi, hayot - mamot uchun ayovsiz kurash olovida toblangan va voizlik san'atida shuhrat qozongan Riyoziy o'zining darbadar, xokisor qismati bilangina emas, balki g'oyaviy ezgu amallari, ijrochilik uslublari, murabbiylik mahorati bilan ham zamondoshlari orasida yaqqol ajralib turgan. Taxallusidan ham, sezilib turibdiki, u uzluksiz riyozat chekkan, ammo mashaqqatli mehnati, mardonavor jasorati va benazir voizlik mahorati, ma'rifatparvarligi tufayli o'ziga mangu haykal o'rnatib ketgan suxandondir.³

Husayn Voiz Koshifiy

Husayn Voiz Koshifiy XV asrda yashagan sabzavorlik voiz va buyuk axloq muallimidir. Uning nomi o'z zamonidayoq el og'ziga tushgan va mashhur bo'lgan. Husayn Voiz Koshifiy o'z davrining zabardast olimi, astronomi, shoiri ham edi. Eron olimi Said Nafisiy Koshifiyning 40 ta asari borligini aytadi. Navoiyning e'tirof qilishicha, Husayn Voizning «Oz fan bo'lg'aykim, dahli bo'lmag'ay, xususan, va'z, insho (nasriy she'r usulida yoziladigan xat) va nujumki (yulduzshunoslik, astronomiya), aning haqqidur va har qaysisida mutaayyin (ko'zga ko'rinarli) va mashhur ishlari bor...». Uning nutqlari jo'shqin va ehtirosli bo'lganligidan kishilarni ko'plab jalb etar edi.

¹ A.Ortiqov, A.Ortiqov. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. -T.: 2002. 18-bet.

² B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar, 32-bet.

³ A.Ortiqov, A.Ortiqov. O'sha asar. 19-bet.

Husayn Voiz nutqlarining ta'sirchanligi, jozibadorligi haqida eslab, uning o'g'li Faxriddin Ali Safiy «Latoyifut tavoyif» nomli asarida shunday voqeani keltiradi:

Kunlarning birida ahli majlisga Mavlono Sayid G'iyosiddin degan mashhur so'z ustasi kechikib kelgan. Shu majlisda Abdurahmon Jomiy ham bor ekan. Sayid G'iyosiddin kirib kelishi bilan Jomiy undan so'rabdi:

-- Nechuk kechikdingiz, Mavlono G'iyosiddin?

-- Meni ma'zur tuting, ustod, - debdi G'iyosiddin, - kelayotgan edim, masjidi jome'da Husayn Voiz nutq so'zlayotgan ekan, shunga mahliyo bo'lib qolibman.

Koshifiyning nutqlari o'zining jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan. Aytishlaricha, uning bunday so'z san'atidagi mahoratini Alisher Navoiy bilan birga Sulton Husayn Boyqaro ham yuksak baholagan va ular o'z asarlarini aholi o'rtasida rasmiy ijro etish lozim bo'lgan paytlarda, bu ishga Husayn Voizni munosib ko'rganlar.

Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari mazmundorligi, ta'sirchanligi, o'ziga jalb etish quvvatini mujassam etganligi, uning texnikasini o'rganish hozirgi davr notiqligi uchun ham xarakterlidir.¹

Mavlono Muin Voiz

Alisher Navoiy davridagi mashhur notiqlardan biri. U haqda Navoiy: «Holo o'zi dag'i azim voizdurur va muridlari ko'p» - deb yozadi. Ko'rinadiki, Muin Voiz notiqqina bo'lib qolmay, o'zining notiqlik maktabiga, shogirdlariga ham ega bo'lgan. Uning nutq, ijrochilik mahoratini tahlil etib, Navoiy: «Minbar ustida devanovor ilk tashlamog'i va taxtani tepmog'i ko'pdur va o'zin «Muin devona» bila ta'bir qilur va ko'p baland va past so'zlar aytur. CHun junung'a mu'tarif, har nav so'z aytsa mazurdur...» - deb yozadi.

Bundan anglashiladiki, Muin Voiz nutqning ijrochilik tomoniga alohida e'tibor qilgan va butun xatti-harakatlarini, imo-ishoralarini ishga sola bilganki, garchi u o'zini «Muin devona» deb e'lon qilgan bo'lsa-da, uning «devona sifat» gaplari xalq diliga yaqin bo'lganligidan yig'ilganlarga manzur bo'lgan.

U har qanday mansabdan voizlikni a'lo bilgan va o'z akasi Mavlono Nizomiddin unga Hirot shahri qoziligini ikki marta tavsiya etsa-da, uni rad etgan. Shu tufayli, uning akasi: «Muini mo qobilyati bis'yor dosht, ni zinapoyai cho'bin o'ro zoye' soxt» (Muinimizning qobiliyati ko'p

¹ Qarang: B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 34-bet.

edi, uni bu yog‘och zinapoya (minbar) ishdan chiqardi), deganligini Navoiy qayd etadi.¹

Voizlik san‘ati O‘rta Osiyo xalqlarining, xususan, o‘zbek millatining ma‘naviyati tarixida zarhal harflar bilan yozilishiga arzigulik sahifalarni bizga meros qilib qoldirgan.

Adabiyotlar

1. A.Ortiqov, A.Ortiqov. Nutq madaniyati va notiqlik san‘ati. T.: 2002.
2. A.Nurmonov. O‘zbek tilshunosligi tarixi. T.: 2002.
3. Az - Zamaxshariy. Nozik iboralar. T.: 1992.
4. Ahmad YUgnakiy. Hibatul - haqoyiq. T.: 1971.
5. B.O‘rinboyev, A.Soliev. Notiqlik mahorati. T.: 1984.
6. M.M.Xayrullayev. Forobiy. T.: 1991.
7. N.M.Mallayev. O‘zbek adabiyoti tarixi. T.: 1976.
8. S.Inomxo‘jayev. Notiqlik san‘ati asoslari. T.: 1982.
9. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T.: 1972.
10. T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T.: 1993.
11. R.Qo‘ng‘urov, E.Begmatov, YO.Tojiyev. Nutq madaniyati va uslubiyati va uslubiyat asoslari. T.: 1992.
12. U.Tursunov, B.O‘rinboyev, A.Aliyev O‘zbek adabiy tili tarixi. T.: 1995.

¹ Qarang: B.O‘rinboev, A.Soliev. O‘sha asar. 1984. 35-bet.

XALQ OG‘ZAKI IJODIDA NUTQ ODOBI

Savollar

1. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi nima uchun xalq qadriyatlarining tarbiyaviy qismi hisoblanadi?
2. Miflar nima?
3. Maqollar va matallar o‘rtasidagi farq nimada?
4. Topishmoqlar boshqa janrlardan qaysi xususiyatlari bilan farqlandi?
5. Afsonalar qanday xususiyatlari bilan miflardan farqlanadi?
6. Latifa va loflarning umumiy xususiyati nimadan iborat?
7. Ertaklar boshqa janrlardan qanday xususiyatlari bilan farqlanadi?
8. Xalq qo‘shiqlarining qanday ko‘rinishlari bor?
9. Nima uchun askiya faqat o‘zbek xalq og‘zaki ijodiga xos janr hisoblanadi?
10. Dostonchilik an‘analari haqida nimalar bilasiz?

Topshiriqlar

1. O‘rta Osiyoda yashaydigan xalqlarning o‘tmish hayoti bilan bog‘liq miflar haqida yozing.
2. «Xalq maqollarini bilaman» mavzuida ijodiy musobaqaga tayyorlaning (yozma tarzda, masalalarni izohlang).
3. Topishmoqlar aytish va ularni topish bo‘yicha musobaqaga tayyorlaning (yozma tarzda).
4. Mustaqil ravishda afsona va rivoyatlar yozib oling va tahlil qiling.
5. Afandi obrazi uchraydigan latifalardan yozib keling.
6. «Ertaklarda nutq odobi masalasi» mavzusida yozma ish yozing.
7. Allalardan yod oling.
8. Askiyada nutq madaniyati mavzusida yozma ish yozing.
9. Dostonlardan parchalar yodlang.
10. Marosim qo‘shiqlaridan namunalar keltiring (yozing).

XALQ OG‘ZAKI IJODIDAN NAMUNALAR (MAJMUUA)

Maqollar

1. Aytar so‘zni ayt,
Aytmas so‘zdan qayt.
2. Haq so‘zga o‘lim yo‘q.
3. Oz so‘z – soz so‘z.
4. Tilni bilish – dilni bilish.
5. Notiq mahmadona bo‘lsa, majlisning burdi ketar.
6. Tildan qoqilishdan ko‘ra, oyoqdan qoqilish afzal.
7. Gapning tagini gap ochar.
8. Befoyda so‘zni aytma, foydali so‘zdan qaytma.
9. Yaxshi gap bilan ilon inidan chiqadi.
10. Aytilgan so‘z otilgan o‘q.
11. Sevdirgan ham til, bezdirgan ham til.
12. Gapni oz so‘zla, ishni ko‘p ko‘zla.
13. Ko‘p bilgan oz so‘zlar, oz bo‘lsa ham soz so‘zlar.
14. Qilichning zahri ketsa ham, so‘zning zahri ketmas.
15. Otalar so‘zi – aqlning ko‘zi.

Topishmoqlar

1. Zarga sotilmas, zo‘rga topilmas. (vaqt)

15. Asal emas, yoqadi
Ari emas, chaqadi (gap, so 'z).

16. Jo'shib kuylar akasi
Raqsga tushar ukasi (shamol, o 'simlik).

Hazil so'roqlar va so'z o'yini

1. Nima hamma tilda ham gapiradi? (aks sado).

2. Odamzodda nima ko'p? (umid, reja).

3. Dunyoda nima chaqqon? (fikir).

4. Dunyoda nima yugurik? (fikir).

5. Dunyoda nima qimmat? (rostlik).

6. Dunyoda nima ko'rinmaydi? (sevgi).

7. Yumuq ko'z bilan nimani ko'rish mumkin? (tush).

8. Qaysi joyda osmon past bo'ladi? (suvda).

9. Dengiz ostida qanday tosh bo'lmaydi? (quruq tosh).

10. Dunyoda bir narsa borki, u bo'lmasa hech kim bir -
birini tanimaydi, u nima? (ism)

11. Yuki bo'lsa yuradi,
yuksiz to'xtaydi. (osma soat).

12. YOmg'ir yog'ib turganda, qarg'a
qanday daraxtga qo'nadi? (ho'l daraxtga).

13. Qora mushuk qay vaqt uyga
osongina kira oladi? (eshik ochiq bo'lsa).

14. Bir oilada cholu kampir yashaydi.

Ularning ikki o'g'li bor.

Har bir o'g'lining bittadan singlisi bor.

Shu oilada nechta jon bor?

(5 ta: cholu kampir, ikki o'g'il, bir qiz)

15. Anhor bo'yida uch qarag'ay o'sadi. Ularning har birida uchtadan yo'g'on shoxi bor, har bir yo'g'on shoxida beshtadan novda bor. Har bir novdada yetti donadan olma bo'lsa, hammasi bo'lib nechta dona olma bor?

(bitta ham olma yo'q, qarag'ayda olma bo'lmaydi)

R I V O Y A T

O'tmishda ovi yursa ham dovi yurmay, tobora kambag'allashib borayotgan bir dehqon yo'l chetida o'ylanib tursa, faqirgina yo'lovchi o'tib qolibdi. Shunda dehqon:

-- Ey donishmand, nima eksam, men boyib ketaman? – deb maslahat so'rabdi.

Yo'lovchi unga piyoz ekishni tavsiya etibdi. Qarangki, notanish yo'lovchining gapiga kirgan dehqon o'sha yili chindan ham boyib ketibdi. SHodligidan bosar - tusarini bilmay qolgan dehqonga yana o'sha odmigina yo'lovchi uchraganida:

-- Ey gado, nima eksam, men yanada boyib ketaman? – deb ikkinchi marotaba murojaat qilibdi.

Shunda u yana bir ekinning nomini aytib, yo'lida davom etibdi. Falakning gardishini qarangki, keyingi yili dehqonning omadi chopmay, ilgarigidan ham kambag'allashib ketibdi.

Bundan g'oyatda g'azablangan dehqon haligi yo'lovchini sabrsizlik bilan kuta boshlabdi. Nihoyat, u notanish yo'lovchi bilan duch kelibdi va :

-- Ey notavon yo'lovchi, nega meni aldading? Sening gappingga kirib, yanada boyish o'rniga butkul kambag'allashib ketdim-ku?, – deb g'azab qilibdi.

-- O'zingni bos, - debdi yo'lovchi. – Birinchi yili sen menga «donishmand» deb murojaat qilding. Men senga donishmandning javobini berdim. Natijada sen boyib ketding. Keyingi safar esa menga

«gado» soʻzini munosib koʻrding va men senga gadoning javobini berdim, - degan ekan...¹

«Ye toʻnim, ye...» afandi.

«Afandi bir kuni toʻyga borgan edi, usti-boshi eski boʻlganligi uchun unga hech kim eʼtibor bermadi. U toʻyxonadan tezda chiqib, bir oshnasining kiyimlarini kiyib, yana qaytib keldi. Afandini izzat-ikrom bilan toʻrga oʻtkazdilar, oldiga turli-tuman noz-neʼmatlar keltirib qoʻydilar. Bu ahvolni koʻrgan Afandi ustidagi toʻnga qarab:

-- Bu ovqatlardan ye, toʻnim, ye!, – deydi.

Ajablangan odamlar buning sababini soʻraganlarida u:

-- Madomiki, butun hurmat, ehtirom yangi toʻnga ekan, taomni ham u yesin-da, - deb javob beribdi».²

«Luqmoni hakim yoʻlda borayotsalar, bir uydan nola eshitilibdi. Kirsalar, xasta odam ogʻriqqa chidayolmay dod der emish. Tabiblar kelib, uni bugun-erta oʻladi, deyishibdi ekan. Luqmoni hakim xastaning bilak tomirini ushlab koʻrib debdilarki: «Dardingizga davo bor. Ilon zahri sizga shifo bergay». Xasta debdiki: «Ilon zahrini men qanday topay? Bir bedavo boʻlsam... Yo meni shu ahvolda tashlab ketaverasizmi? Olloh mening zorimni eshitib, Luqmoni hakimga roʻbaro qilganida edi, u zot meni tashlamas edilar». Luqmoni hakim bu nolani tinglab, aytibdilarki: - «Zinhor tashlamasman». Xullas, hazrat Luqmoni hakim ilonzorga borib, bir yoshroq ilonni boʻgʻzidan boʻgʻib turibdilar. Shunda ilon ittifoqo tilga kiribdi va debdiki: «Ey inson farzandi, sen nechun meni boʻgʻayotirsan? Ollohning menga bergan jabrlari kammi edi?». «Olloh senga qanday jabrlar qildi?», deb soʻrabdilar Luqmoni hakim. «Meni koʻrimsiz qilib yaratdi, odamlar koʻrsalar mendan qochadilar. Meni yertuban qilib qoʻydi, sudralib yurishga mahkum etdi. Endi sen meni boʻgʻib, jonimni olarsanmi?». Luqmoni hakim debdilar: «Shunday qilmasam bir odam hayotdan koʻz yumar». Ilon debdi: «Ajab! U odamni saqlab qolmoq uchun meni oʻldirasanmi? Axir u ham Ollohning bir mahluqi, men ham. Bir jonni saqlamoq uchun ikkinchisini mahv etmoq shartmi? Ey inson bolasi, sen ayt: men birovni chaqsam, mening zahrimni daf eta olasanmi?» Luqmoni hakim aytibdilar: «ha, daf eta olaman». Ilon debdi: «Unda mening zahrim kuchli emas ekan.

¹ Qarang. Siddiq Moʻmin. Soʻzlashish sanʼati. Fargʻona. 1997. 60-bet.

² Siddiq Moʻmin. Oʻsha asar. 81-bet.

Dunyoda shunday zahar borki, sen uni zinhor daf eta olmassan!». «Qanday zahar?. Qora qurtnikimi?», - debdilar Luqmoni hakim. «E, yo‘q, -- debdi ilon. – Dunyoda eng kuchli zahar – odamning zahri. Bunga davo yo‘qtur. Odam odamni chaqsa, albatta, o‘lim haqdir! Olloh biz – ilonlarni tuban qilib yaratdi. Ammo biz bir-birimizni chaqmaymiz. Siz – odam bolalarini yuqori qilib yaratdi, siz bir-biringizni chaqib o‘ldirasiz. Sen saqlab qolmoqchi bo‘layotgan xastaga mening zahrin davo emas, yanglishma. Uni o‘z do‘sti chaqqan. Uning zahriga davo topa olmassan. Bunga xatto Luqmoni hakim ham davo topmagay. Qo‘y, u o‘laversin, azoblaridan qutula qolsin...»¹

MEHR BAYTLARI

(Allalardan namunalar)

Tog‘lardagi shunqorim-a, alla,
Bog‘imdagi bulbulim-a, alla,
Beshikdagi qoplonim-a, alla,
Qo‘limdagi botirim-a, alla.

Ulg‘ayib o‘sa, alla,
Ko‘kdagi yulduzim-a alla,
Belginamning quvvati-ya, alla.
Ko‘zginamning gavhari-ya, alla.

Alla aytib yurayin-a, alla.
Qo‘zichog‘im bolam-a, alla,
Katta bo‘lib jonim-a, alla,
Vatanga sodiq bo‘l-a, alla.

Ko‘zimning nuri-ya, alla,
Mehr-oqibatli bo‘l-a, alla.

* * *

To‘yib - to‘yib o‘pay seni,
Shirin do‘mbog‘im, alla.
Quchog‘imda yashab turgan,
Mash‘al chirog‘im, alla.

¹ T.Malik Shaytanat III kitob 315-bet.

Erka o'g'lim katta bo'lg'in,
Qo'riqchi bo'lg'in, alla.
Boshga kelgan balolarni,
Yo'q qilib turgin, alla.

Alla-alla aytayin, alla,
Ustingga to'nim yopayin, alla,
Bu g'ariblik hasratin, alla,
Kimlarga borib aytayin, alla.

Uxla, erkam, ol orom,
Alla-alla jon bolam, alla.
Mendan zurriyod, mendan nom,
Bog'da ochilgan lolam, alla.

Senga qo'ydim yaxshi ot, alla,
Yaxshi niyatdur murod, alla,
Yurtu elga suyansang, alla.
Senga bo'lg'usi qanot, alla,

Osmonda uchgan qushlar, alla,
Sekin chiqar tovushlar, alla,
Meni solma qayg'uga, alla,
Bolam to'ysin uyquga, alla.

Boshingda o'ltiraman,
Alla aytib tun bo'yi, alla.
Yuragimni payvand qilay,
Senga jonim shu ko'yi, alla.

Alla desam bor bo'lg'in, alla,
Menga nomus-or bo'lg'in, alla,
Katta bo'lgan chog'ingda, alla,
Xalqqa vafodor bo'lg'in, alla.

Ulg'ay bolam, gul Vatan, alla,
Botir bo'lib o'sgil qo'zim, alla,
Seni ko'rib bu chamanda, alla,

YAyray-quvonay, yulduzim, alla.

Alla aytay jonim bolam,
Uxlab qolgin-a, alla...
Beshiklarda rohatlanib,
Orom olgin, alla...

Uylarimni yorituvchi,
YOrug' yulduzim, alla-yo...
Dillarimni ravshan qilgin,
Ravshan chirog'im, alla...

Arslon bilakli, sher yurakli,
Qoplonginam bo'lgina-a, alla,
Katta bo'lib Vataningga,
Sodiq bo'lgina, alla...¹

¹ Qarang: Tafakkur chechaklari (O'zbek xalq qo'shiqlari). –T. 1992.

Adabiyotlar

1. Aql aqldan quvvat oladi. Hikmatli soʻzlar. T.: 1967.
2. Ipak yoʻli afsonalari. T.: 1993.
3. Mahmud Sattor. Oʻzbekning gapi qiziq. T.: 1994.
4. M.Abdurahmonov. Oʻzbek topishmoqlari. T.: 1991
5. N.M.Mallayev. Oʻzbek adabiyoti tarixi. T.: 1976.
6. O.Madayev, T.Sobitova. Xalq ogʻzaki poetik ijodi. T. 2001.
7. Oz – oz oʻrganib dono boʻlur. T.: 1998.
8. S.Moʻmin. Soʻzlashish sanʼati. Fargʻona. 1997.
9. T.Malik. Shaytanat. I-II-III-IV kitob. T.: 1997.
10. Tafakkur chechaklari. Oʻzbek xalq qoʻshiqlari. T.: 1992.
11. Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedov. Maʼnolar mahzani. T.: 2001.

KAYKOVUSNING «QOBUSNOMA» ASARIDA SUXANDONLIK Savollar

1. Sharq allomalarining axloqiy - tarbiyaviy asarlaridan qaysilarini bilasiz?
2. Kaykovus qachon va qayerda tugʻilgan?
3. «Qobusnoma» qachon yozilgan?
4. Kaykovus «Qobusnoma»ni kimga bagʻishlab yozgan?
5. «Qobusnoma» qaysi tillarga va kimlar tomonidan tarjima qilingan?
6. «Qobusnoma» necha bobdan iborat va unda qanday voqealar beriladi?
7. Asarda kishilar necha toifaga ajratilgan?
8. Soʻzlar necha toifaga ajratilgan?

Topshiriqlar

1. «Qobusnoma»ni sinchiklab oʻqib chiqing.
2. Hayotdan «toʻrt nav soʻzlarga» misol yozing.
3. «Xaloyiq ham toʻrt nav»iga hayotdan misol yozing.
4. Asarning yettinchi bobini sinchiklab oʻqing va gapirib bering.
5. Badiiy adabiyotlardagi nutq odobi haqidagi hikoyalardan koʻchirib yozing.
6. Asarning yettinchi bobidagi hikoyalarni koʻchirib yozing.

Kaykovus «Qobusnoma». Kaykovus qalamiga mansub «Qobusnoma» asari sharq xalqlari orasida maʼlum va mashhurdir. Asardagi moʻʼjaz rivoyatlar, ixcham latifalar, kichik-kichik hikoyatlar uni yanada jozibali, oʻqishli boʻlishini taʼminlagan.

XI asrning 82-83–yillarida gʻarbiy Eron podshohining nabirasi Kaykovus ibn Iskandar oʻz oʻgʻli Gilonshohga bagʻishlab «Nasihatnoma»sini yaratadi va oʻsha davr anʼanasiga koʻra uni bobosi podshoh SHamsulmaoliy Qobus sharafiga «Qobusnoma» deb ataydi.

«Qobusnoma» asrlar mobaynida Gʻarb va SHarq mutafakkirlarining eʼtiborini oʻziga jalb etib kelgan. Olimlar «Qobusnoma»ni diqqat bilan oʻrgandilar va oʻz tillariga tarjima qildilar. Masalan: 1702-1705 -

yillarda turk tiliga, 1786-1787 - yillarda Muhammad Siddiq Rashidiy tomonidan tatar tiliga tarjima qilinadi.

Bundan tashqari 1886 - yilda rus tiliga, shu yili fransuz tiliga, 1811 – yilda nemis tiliga, Ye.Ye.Bertels tomonidan 1953 - yilda ikkinchi marta rus tiliga tarjima qilinadi. Demak, XIX asrdanoq asar ingliz, farang, olmon, rus tillariga tarjima qilinadi. 1935 - yilda Tehronda Said Nafisiy tomonidan bosmadan chiqarildi.

1860 - yilda «Qobusnoma» ilk bor o‘zbek tiliga buyuk shoir va mutaffakir Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan tarjima qilindi. Ogahiy tarjimalari ichida «Qobusnoma» alohida o‘rinlardan birini egallaydi. Bu nodir asar 1965-1973 va 1986-yillarda adabiyotshunos olim Subutoy Dolimovning katta sa’y-harakatlari tufayli uch marta nashr qilingan edi. 1994-yilda «Qobusnoma» Muhammad Rizo Ogahiy tarjimasi asosida hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida yana S.Dolimov tomonidan nashrdan chiqarildi.¹

Asarning yettinchi bobi: Suxandonlik bila baland martabali bo‘lmoq zikrida.

Kishi suxandon, suxango‘y (notiq bo‘lishi kerak. Ammo ey farzand, sen suxango‘y bo‘lg‘il va lekin durug‘go‘y (yolg‘onchi) bo‘lmag‘il. Rostgo‘ylikda o‘zing shuhrat qozong‘il, tokim biror vaqt zarurat yuzidin yolg‘on so‘z desang qabul qilg‘aylar. Har so‘z desang ham rost deg‘il va lekin, yolg‘onga o‘xshag‘on rostni demag‘ilkim, rostga o‘xshagan durug‘ durug‘ga o‘xshag‘on rostdin yaxshidur, nedinkim ul durug‘ maqbul bo‘lar, ammo ul rost maqbul bo‘lmas. Demak, nomaqbul rostni aytishdan parhez qil, toki mening bila Abu Suvor SHopur bilan Abu al-Fazlning orasindag‘i voqea sening boshingda sodir bo‘lmasin.

H I K O Y A T

Bilg‘il, men amiralmo‘‘min zamonida bir yil hajdan qaytib kelib, Ganjada qarf tutdim..

Hindistonga ko‘p g‘azot qilmish erdim, Rumga ham yurish qilmoqni o‘ylardim. Abu Suvor Ganjada ulug‘ podshoh erdi. Ul bag‘oyat xushmand, odil, sahiy va fozil kishi erdi. Bir kuni meni ko‘rub, ko‘p hurmat qildi va mening bila so‘zlashmoq maqsadinda har turli so‘z so‘rar va mendin ma‘qul javob eshitar erdi. Mening so‘zlarim unga ma‘qul tushib, ko‘p karamlar qilib, menga ko‘ngul qo‘ydi. Men ham uning ehsonlarin ko‘rib, unga ko‘ngul qo‘ydim. Shul sabab bila bir

¹ Qarang. Qobusnoma. -T. 1994, 3-9 betlar.

necha yil Ganjada muqim bo'ldim va hamisha podshohning majlisida hozir erdim. Podshoh mendan ham turli so'zlarni so'rar erdi. Bir kuni so'z orasig'a mening viloyatim tushdi va mendin Gurgon qishlog'i holidin so'radi. Viloyatlarning ajoyib - g'aroyiblaridin so'z ochildi. So'z asnosinda men dedim: «Gurgonda Siyovaks deg'on bir kent bordur va uning bir chashma suvi bordurkim, ul kentdin uzoqroqdur. Xotinlar jam bo'lub, har biri bir ko'za ko'tarib, ul chashmaga borib suv olurlar va ko'zani boshlariga ko'tarib, barchasi hamroh bo'lib uylariga qaytadilar. Ularning orasida bir xotin ko'za ko'tarmay, barchadin ilgari yurub, yo'liga ehtiyot bo'lub, nazar tashlab boradi. Nedinkim ul yerlarda bir ko'k qurt bordur. Uni sizak derlar. Agar ul qurtdin birini topsalar, yo'ldin olib, yiroqqa tashlaydurlar, tokim xotinlar ul qurtni bilmay bosib o'ldurmasunlar. Agar suv ko'targ'on xotinlardin biri qurtni bosib o'ldursa, boshiga ko'torg'on ko'zadagi suv sasib, badbo'y bo'lib ketadi. Shundan keyin avval suvni to'kish, ko'zani yuvish kerak bo'ladi va ko'zani tozalag'on xotin qaytib borib chashmadin suv oladi.

Men bu so'zni dedim, ammo amir Abu Suvor turshro'y (badburush, qovog'i soliq) bo'lib, mendin yuz o'gurdi va bir necha kun menga burung'idek (avvalgidek) muloqot va iltifot qilmadi.

Bir kuni Firuzon Daylimiy bu ahvolni menga aytdi: «Amir sendin gina qilib dedi: «Falon kishi bag'oyat donodur, ammo yosh o'g'lonlarg'a aytgudek yolg'on so'zni menga aytadur. Uningdek kishidan meningdek podshohning oldida buningdek durug' so'zni aytmoq munosib emasdur».

Men bu so'zni eshitg'ondin so'ng darhol Ganjadan Gurgonga bir kishi yuborib, ulamoning shahodati bila bir guvoh xat talab qildim. Gurgonning barcha ulamo, qozilari bu kentning, qurtning holi va qissasi rostlig'i haqida guvoh bo'lishib, bu bobda bir xat yozib yubordilar..

Bu xat to'rt oy muddatida menga yetib keldi. Men uni podshohga ko'rguzdum. Podshoh uni o'qidi va tabassum qilib dedi: «Men hud¹ tahqiq² bulurmankim, seningdek kishidan yolg'on so'z zohir bo'lmag'usidir, xususan, meningdek podshohning oldida... Ammo to'rt oy muddatida ikki yuz odil kishining guvohlig'i bila bir rost so'zni aytmoq munosib emasdur. Buningdek so'zlar avval isbot etilg'ay, undin so'ng ul so'zni qabul etgaylar.

Ey farzand bilg'ilki, so'z to'rt nav bo'lur, undoqkim xaloyiq ham to'rt nav bo'lg'ondek. Biri ulkim, bilur va bilg'onin ham bilur. Ul

¹ Hud - o'z, o'zim.

² Tahqiq - biror narsaning haqiqatini izlash.

olimdur, unga tobe bo‘lmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag‘onin bilur, ul qobildur, unga o‘rgatmoq kerak. Biri uldurkim, bilur va bilg‘onin bilmas, ul uyqudadur, uni bedor qilmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag‘onin ham bilmas, u johildur... undin qochmoq kerakdur. Ammo deb erdimki, so‘z ham to‘rt navdur; biri, bilinmayturg‘on va aytilmayturg‘on; ikkinchisi, aytilaturg‘on va bilinaturg‘on: uchinchisi, ham bilinaturg‘on va ham bilishga zaruratsiz, ammo aytsa bo‘laturg‘on, to‘rtinchisi, bilanturg‘on va aytilmayturg‘on. Ammo aytilmayturg‘on va bilinmay turg‘on undoq so‘zdurki... dunyoning salohi unga bog‘liqdir. Ul so‘zdin aytguvchiga ham, eshituvchiga ham ko‘p naf yetar. Ammo bilinaturg‘on, biroq aytilmayturg‘on undoq so‘zdirkim, bir muhtasham odamning aybi senga ma‘lum bo‘lur. Lekin aql tariqidin xayolga kelsang, uni aytmoq besharmlikdir. Chunki aytsang ul muhtashamning qahri yo u do‘stning ozori senda hosil bo‘lur, yohud o‘z boshingga ulug‘ sho‘rish va g‘avg‘o paydo qilursan. Shul vajdin ham bul so‘z bilinaturg‘on, ammo aytilmayturg‘on so‘zdur. Bu so‘zlarning yaxshirog‘i ham bilinaturg‘on va ham aytilaturg‘on so‘zdur.

Bu to‘rt nav so‘zning ikki yuzi bordur. Biri xo‘b va biri zisht. Har so‘zni xaloyiqqa zohir qilsang, yaxshi yuz bila zohir qil, toki maqbul bo‘lsun va xaloyiq sening so‘z bila baland martabaga egalig‘ingni bilsunlar. Nedinkim kishining martabasini so‘z bila bilurlar, ammo so‘zning martabasini kishi bila bilmaslar, Chunki har kishining ahvoli o‘z so‘zining ostida pinhondur, ya‘ni bir so‘zni bir iborat bila aytsa bo‘lur, eshitg‘on kishining esa ko‘ngli undin tira¹ bo‘lg‘ay va yana o‘shal so‘zni bir iborat bila aytsa bo‘lurkim, eshitg‘on kishining joni undin rohatda bo‘lg‘ay.

¹ Tira – qorong‘u

HIK O Y A T

Undoq eshitdimki, bir kecha Xorun-ar Rashid bir tush ko'rdikim, og'zidin barcha tishlari to'kulmish. Erta tong turib bir muabbirni² chaqirib so'radikim, «bu tushning ta'biri nedur?». Muabbir dedi: «Ey amiralmo'aminin, sening oldingda barcha xesh, aqrabo va qarindoshlaring o'lg'usidir. Andog'kim, sendin o'zga hech kishi qolmag'usidir». Bu so'zni eshitg'on Xorun-ar Rashid: «Mening yuzimga bundoq dardlig' va anduhlig' so'zni aytding. Mening barcha qarindoshlarim o'lsalar, so'ngra men qandog' ishga yaraman va na yang'lig' ro'zg'or surarman?» - dedi va unga yuz tayoq urmoq buyurdi. So'ng boshqa bir muabbirni chaqirib, tushin unga tahrir³ qildi. Muabbir dedi: «Ey amiralmo'aminin, sening umring barcha aqrolaring umridin uzoq bo'lur». Xorun-ar Rashid dedi: «Barcha aqlning yo'li birdur va ikkovining ta'birining negizi bir yerga borur, ammo bu ibora bila ul iboraning orasida farq bag'oyat ko'pdur».Buyurdi, so'nggi muabbirga yuz tillo berdilar...

Ey farzand, so'zning yuzin va orqasin bilg'il va ularga rioya qilg'il, har na so'z desang yuzi bila degil, to suxango'y bo'lg'aysan. Agar so'z aytib, so'zning nechuk ekanin bilmasang qushga o'xsharsanki, unga to'ti derlar, ul doim so'zlar, ammo so'zning ma'nosin bilmas.

Suxango'y shul kishi bo'lg'ayki, ul har so'zni desa, xalqqa ma'qul bo'lg'ay va xalq ham har so'z desa unga ma'qul bo'lg'ay. Bunday kishilar oqillar qatoriga kirg'ay, yo'q ersa ul inson suratida mavjud bo'lg'on bir hayvondur.

So'zni bag'oyat ulug' bilg'il, so'z osmondin kelmas va ul xor narsa emasdur. Qay bir so'zniki bilsang joyini o'tkarmay aytg'il... vaqtni zoye qilmag'il, yo'q ersa donishg'a sitam qilg'on bo'lg'aysan. Har so'z desang rost deg'il va be'manilikni da'vo qilg'uvchi bo'lmag'il.

Bilmag'on ilmdin dam urmag'il va undin non talab qilmag'il. Har na matlubing bo'lsa, bilg'on ilm va hunardin hosil bo'lur. Bilmag'on hunar da'vosidin hech narsa hosil bo'lmas, faqat behuda zahmat chekarsan.

HIK O Y A T

² Muabbir – tushni ta'bir qiluvchi.

³ Taxrir – maqsadini ogzaki anglatish.

Bundog‘ ayturlarki, Anushirovon Odilning zamonida bir xotin Abuzurjmehrning oldiga kelib, undin bir savol so‘rdi. Abuzurjmehr ul savolni bilmamish erdi va xotinga qarab dedi: «Ey xotin, ul so‘zni sen so‘rorsan, uni bilmasman». U xotin dedi: «Sen bugina so‘zniki bilmassan, podshohning ne‘matin nechun yersan?» Abuzurjmehr dedi: «Bilg‘on so‘z uchun yerman, ammo bilmag‘on so‘z uchun yemasman. Har so‘zniki bilmasman podshoh menga ul so‘z uchun hech narsa bermas va harna bersa bilg‘on so‘zim uchun berur».

Ammo, ey farzand, hech kishining oldida ifrot¹ qilmag‘il va ifrotni shumliq deb bilg‘il. Har ishda miyona (o‘rtacha) bo‘lg‘il, so‘z aytmoqda va ish qilmoqda... sangin² bo‘lg‘il. Rozingni³ o‘zingdin o‘zga kishiga aytmag‘il, agar aytsang so‘ngra uni roz demag‘il.

Xaloyiqning orasida bir kishining qulog‘iga so‘z aytish yaxshi emasdur. Agar bu so‘z garchand yaxshi so‘z bo‘lsa ham, tashqarisidan uni yomon so‘z deb gumon qiladilar va ko‘p odamlar bir-birlaridan dargumon bo‘ladilar. Gar so‘z demoqchi bo‘lsang, shunday so‘z degilki, so‘zingning rostlig‘iga guvohlik bersinlar. Agar o‘zingni zo‘rlilik bila aybdor qilmoq tilamasang, biror narsaga guvoh bo‘lmag‘il va agar guvoh bo‘lsang, guvohlik berar vaqtda ehtiroz¹ bo‘lg‘il. Agar guvohlik bersang, mayl bila bermag‘il.

Har so‘zni andisha bila boshlag‘il, toki aytg‘on so‘zingdin pushaymon bo‘lmag‘aysan.

Andishani ilgari tutmoq ham bir nav karomatdur. Hech so‘zni eshitishdan diltang bo‘lmag‘il. Ul so‘z ishingga xoh yarasun, xoh yaramasun, uni eshitg‘il, to yuzingga so‘z eshigi beklanmasun va foydasi favt² bo‘lmasin.

Sovuq so‘zlik bo‘lmag‘il. Sovuq so‘z bir tuxumdur, undin dushmanlik hosil bo‘lur.

¹ Ifrot - haddan oshish.

² Sangin – og‘ir.

³ Roz – sir.

¹ Ehtiroz – saqlanish, ehtiyotlanish.

² Favt – yo‘qotish, o‘lim; favt bo‘lmoq - o‘lmoq.

Adabiyotlar

1. Kaykovus. Qobusnoma. T. 1994.
2. Kaykovus. Qobusnoma. T. 1986.
3. Kaykovus. Qobusnoma. T. 1973.

ALISHER NAVOIY IJODIDA NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN'ATI

Savollar

1. Navoiyning fikricha voiz qanday xususiyatlarga ega bo'lishi kerak?
2. Navoiy qaysi asarida voizlik san'atiga alohida to'xtalib o'tadi?
3. Navoiy tan olgan voizlardan kimlarni bilasiz?
4. Voizlik qanday baholanadi?
5. Tilshunoslikka oid qanday asarlarini bilasiz?
6. Navoiyning quyidagi matla'li g'azalini kim yuqori baholagan edi?
Orazin yopqoch ko'zimdan sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'och quyosh...
7. Navoiy haqida qanday rivoyatlar bilasiz?
8. Navoiy haqida qanday she'r va qo'shiqlar bilasiz?
9. Navoiy Husayn Voiz Koshifiy haqida qaysi asarida ma'lumot beradi?

Topshiriqlar

1. Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, nutq madaniyati, nutq san'ati haqida aytgan fikrlaridan yozing.
2. Navoiyning notiqligi ifodalangan rivoyatlardan topib yozing.
3. «Ko'p degan ko'p yengilur, ko'p yegan ko'p yiqilur» maqolini izohlang.
4. «Va'zxon shunday bo'lishi kerakki, uning majlisiga bo'sh kirgan odam to'lib chiqsin; to'la kirgan odam esa yengil tortib, holi qaytsin», fikrini izohlang.
5. «Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq noma'qul bo'lib chiqsa, tilning ofatidir», ma'nosini izohlang.

Alisher Navoiy

Alisher Navoiy ibrat bo'lgulik hayot va ijod yo'lini bosib o'tdi. Bolaligidan ziyrak va qobiliyatli bo'lgan Alisherni to'rt yoshida o'qishga beradilar. Ota va ona uning har tomonlama bilim olishi uchun barcha shart – sharoitlarni yaratib beradilar. U adabiy asarlarni qunt bilan o'qiy boshlaydi. Sa'diy, Farididdin Attor asarlarini qayta - qayta o'qir va yod olar edi. Alisher badiiy asarlarni o'qish va o'rganish bilan kifoyalanib qolmadi. Uning o'zi ham she'rlar yoza boshlaydi. 10 – 12 yoshlaridayoq badiiy zavqi va didi hamda ilk she'rlari bilan tanilib, katta san'korlar va olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilgan edi. Navoiyning zamondoshi tarixchi Xondamirning xabar berishicha, kunlardan birida ancha keksayib qolgan Lutfiy shogirdi navqiron Alisherdan yozgan yangi she'rlaridan o'qib berishni so'ragan. Navoiy quyidagi matla'li g'azalni o'qigan;

Orazin yopqoch ko'zimdan sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'och quyosh...

Bu ajoyib g'azaldan qattiq hayajonlangan Lutfiy: «Agar mumkin bo'lsa edi, men o'zimning forsiy va turkiy tillarda aytgan o'n-o'n ikki ming bayt she'rimni shu bir g'azalga almashar edim», - degan.¹

Navoiy do'sti Husayn Boyqaro taxtni egallagach, uning saroyida muhrdor, vazir lavozimlarini bajardi. Mamlakatning obod va farovon bo'lishi, san'at va adabiyotning rivojlanishiga o'zining bebaho hissasini qo'shdi. Ayni paytda ijoddan bir soat ham bo'shamay, o'zbek adabiyoti xazinasini she'riy durdonalar bilan boyitdi. O'lmas asarlar yaratdi.

Alisher Navoiy ijodida suhbat va nutq odobi qoidalari qiyomiga yetkazib bayon etilgan.

Navoiy so'zning hashamdorligidan ko'ra, haqqoniyligini ulug'laydi. Fikring xalq uchun foydali va tushunarli bo'lsin desang, sodda tilda gapir, deydi: «So'zki fasohat zevaridin muzayyan emasdir, anga chinlik zevari basdur. Yolg'onchi har necha so'zida fasihiroq, so'zi qabihroq. Chin so'z nechakim betakalluf, qoyilg'i iborat soddalig'idin yo'q taassuf».

Navoiy yaxshi so'zli, el uchun foydali notiq'larga yon bosadi. Ularning xizmatini masjid imomlarining qilayotgan ishlaridan yuqori

¹ Qarang: N.M. Mallayev. O'sha asar, 363-364 – betlar.

qo'yadi. Shu tufayli ular uchun imomlarga nisbatan ancha ko'p mablag' ajratishni tavsiya etadi: «Voizga yillik naqdi besh yuz oltun, bug'doy o'n yuk. Imomg'a masjidi jome'da xatib bo'lib, maktabdag'i tutg'ay, yillik naqdi ikki yuz oltun, bug'doy o'n yuk».¹

Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, nutq madaniyati, nutq san'ati haqida aytgan fikrlarida qadimiy turkiy xalqlarning nutq madaniyati borasidagi boy va noyob merosi mahorat bilan umumlashtirilgan.

Navoiy asarlarida nutq odobining talablari haqida fikrlar bor.

1. Tilni, so'zni qadrla, uni hurmat qil:

Donau dur so'zini afsona bil,

So'zni jahon bahrida durdona bil.

(«Xamsa», 34-bet).

2. Yaxshi so'zli olish (nutq) – san'atdir, noyob hunardir.

Uni egallashga intilgin:

Erdin so'z hunar, enchdin bo'z hunar

(«Mahbub ul-qulub» 82-bet).

3. Insonning odob ahloqini belgilaydigan omillardan biri uning so'zi, nutqidir: Suvning mazasi muz bila, oshning mazasi tuz bila, odam yaxshilig'i so'z bila.

(«Mahbub ul-qulub» 79-bet).

So'z zohir etar zamir ishi ko'pragidin,

Til muxbir erur ko'ngul nihon emgagidin,

Fahm ayla kishi holini so'z demagidin,

Kim berdi xabar hadisi ko'nglidagidin

(«Nazmul-javohir»dan, 41-bet).

¹ B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar, 32-bet.

4. Kishining soʻzi (nutqi) uning aqliy kamolotidan darak beradi:

Odamki demak birla kiromiydiru bas,
Soʻz durri ishining intizomiduru bas,
Sihhat onchaki, ahli aql komiduru bas,
Aqligʻa dalil aning kalomiduru bas.
(«Nazmul-javohir»dan,25-bet).

5. Soʻzlaganda diling bilan tiling bir boʻlsin, Chunki dildagi tilga chiqadi:

Haq seni sevgay el bila boʻlsang,
Tilu koʻnglungni bir qilib birroʻy,
Nuqta sursang shukuftau xandon,
Zist qilsang, kushodou xushroʻy.
(«Arbain» dan, 59-bet).

6. Soʻzlaganda oʻylab soʻzla, tushunib, bilib gapir: Soʻzni koʻnglungda pishqarmaguncha tilga kelturma, Harnakim koʻnglungda boʻlsa til surma.

(«Mahbub ul-qulub» 83-bet).

7. Xushmuomala, shirinsoʻz boʻl. Tiling bilan kishilarga ozor berma:

Har kimki chuchuk soʻz elga izhor aylar,
Har neki agʻyor durur yor aylar,
Soʻz qattigʻi el koʻngliga ozor aylar.
YUmshogʻi koʻngullarni giriftor aylar.
(«Nazmul-javohir» dan,43-bet).

8. Chin, toʻgʻri soʻzla, nutqingda halol boʻl. Yolgʻon soʻz baxtsizlik keltiradi. Chin soʻz moʻʼtabar, yaxshi soʻz muxtasar... soʻzki fasohat zevaridin muayan emasdur, anga chinlik zevari basdur. Yolgʻonchi har necha soʻzida fasihiroq, soʻzi qabih.

(«Mahbub ul-qulub» 63-bet).

Xiradmand chin soʻzdin oʻzga demas,
Vale bari chin ham deguluk emas.

Kishi chinda soʻz zebo, durur,
Necha muxtasar boʻlsa avlo durur.
(«Mahbub ul-qulub» 83-bet).

9. Yaxshi, ezgu soʻz (nutq) kishiga obroʻ, baxt keltiradi. Ezgu soʻzli boʻl:

Kim istasa mazhari karomat boʻlmoq,
Har navʼ ishda istiqomat boʻlmoq
Soʻzdir anga moʻjibi gʻaromat boʻlmoq,
Til zabtidadur anga salomat boʻlmoq.
(«Nazmul-javohir» dan,43-bet).

10. Tildan tuhmat uchun foydalanma. Tuhmatchidan qoch, undan nafratlan:

Birovkim yolgʻon soʻzni birovga bogʻlagʻay, oʻz qaro boʻlgʻon yuzin yogʻlagʻay. Kabira gunohdur – oz soʻz hamki oʻtrukdur, zahra gunohdur – oz soʻz hamki oʻtrukdur, zahri muhlikdur – agarchi miqdori oʻksukdur.

(«Mahbub ul-qulub» 61-bet).

El aybini ayturgʻa birovkim uzotir til,
Oʻz aybini fosh aylagali til uzotur bil.
(«Mahbub ul-qulub» 69-bet).

11. Tilingni tiy. Koʻp soʻz, ezma va vaysaqi boʻlma. Bu zararlidir.

Befoyda soʻzni koʻp aytma va foydaligʻ soʻzni koʻp eshiturdin qaytma. Oz degan oz yanchilur, oz yegan oz yiqilur.

(«Mahbub ul-qulub» 82-bet).

Til ildamidin boʻlur gʻaromat hosil,
Yuz navʼ nadomatu malomat hosil.
Oz soʻzlagandin istiqomat hosil,
Soqitligidin vale salomat hosil.
(«Nazmul-javohir» dan,31-bet).

12. Soʻzlaganda sharoitni, suhbatdoshingni hisobga ol, beoʻrin soʻz aytma... «...Zolim va be dard suhbatida nuqta surma, nammom

va nomard muloyamatida dam urma. Dono ilikdin borgʻondin soʻz aytma, oʻtgan yigitlik orzu bilan qaytmas».

(«Mahbub ul-qulub» 84-bet).

13. Boʻsh ogʻiz boʻlma, suhbat sirlarini saqlashga oʻrgan:

Qaysi majlisdakim eshitsang soʻz,
Bilgil ul soʻz sanga omonatdur,
Gar ani oʻzga yerga naql etsang,
Ul omonatgʻa bu xiyonatdur.

(«Arbain» dan, 57-bet).

14. Gapirganda qaytariqlardan qoch, Chunki ular fikrning taʻsirini susaytiradi:

Bir deganni ikki demak xush emas,
Soʻz chu takror topti dilkash emas.

(«Xamsa», 484-bet).

Nutq odobining qayd qilingan madaniy - ahloqiy talab va asoslari nutq meʼyorlari sifatida qadimiy davrlardan beri avloddan - avlodga oʻtib kelgan. Ushbu nutqiy meʼyorlarning saqlanishi, oʻzgartirilishi va yashab kelishida oilaviy anʼanalar, bir til jamoasi doirasida amal qilingan anʼnaviy qoidalar, suhbatdoshlar (soʻzlovchi va tinglovchilar)ning bir-birini oʻzaro nazorat qilishi, taʼlim tarbiya, oʻgit-nasihat jarayoni, shuningdek nutqiy odob meʼyorlari haqida yozilgan adabiyotlarni mutolaa qilish asosiy oʻrin tutgan.

Demak, kishilarning qandaydir toʻgʻri, taʼsirchan, chiroyli va yaxshi gapirishga intilishi va unga oid odatiy qoidalar qadimiy tarixga egadir. Bunday odat qadimiy oʻtmishdan hozirga qadar mangu anʼana sifatida yashab va takomillashib kelgan. Biroq, nutq madaniyati tushunchasi bilan bogʻliq ushbu nutqiy odatlar turli davrlarda muayan xususiyatlari bilan farqlanib turgan. Ayniqsa, adabiy til paydo boʻlgunga qadar mavjud boʻlgan nutq odobi (nutq madaniyati) tasavvurlari, adabiy til paydo boʻlgandan keyingi davr nutq madaniyati tasavvuridan farqlanadi.¹

¹ R.Qoʻngʻurov va b. Oʻsha asar, 25 bet.

NASIHAT AHLI VA VOIZLAR ZIKRIDA

Voiz kerakki, «qolalloh» soʻz aytsa va «qola rasululloh» muxolafatidin qaytsa, xudo va rasul yoʻligʻa qadam ursal. Oʻzi kirgondin soʻngra nasihat bila elni ham kivursa. YUrumagon yoʻlga elni boshqarmoq - musofirni yoʻldin chiqormoqdur va biyobongʻa keturmak va bodiyada iturmakdur. Usrukki, elga buyurgʻay xushyorliq - uyquvchidekdurki, elga buyurgʻay bedorliq. Uyqusida soʻz degan jevligon boʻlur va degondek qilmoq ne degon boʻlur.

Vaʼz bir murshid va ogoh ishidur va aning nasihatini qabul etgan maqbul kishidur. Avval bir yoʻlni bormoq kerak, andin soʻngra elni boshqarmoq kerak. Yoʻlni yurmay kirgan itar va gʻayri maqsud erga etar.

Voiz uldurki, majlisigʻa xoli kirgan toʻlgʻay va toʻla kirgan xoli boʻlgʻay. Voizkim, boʻlgʻay olim va mutaqqiy – aning nasihatidin chiqqan shaqiy. Ulki, buyurib oʻzi qilmagʻay, hech kimga foyda va asar aning soʻzi qilmagʻay. Nazoirxon bila surguvchi maqol – dastiyor bila yirlagʻuvchi qavvol.

Qitʼa:

Voizki, dastyorsiz oʻlmas suxanguzor,
Anga yorodu munga ayolgʻuvchi hukmi bor.
Tengri soʻzin ayolgʻuvchi boʻlmay deya olmagʻay,
Bir soz boʻlsa ham kerak ul qilgʻay ixtiyor.²

Tilga ixtiyorsiz - elga eʼtiborsiz. Harzagoʻykim, koʻp taqallum surgay, itdebdurkim, kecha tong otqunga hurgay. YAmon tillik andoqkim el koʻngliga jarohat yetkurur, oʻz boshigʻa ham ofat yetkurur. Nodonning muvahhish-harzagʻa boʻgʻzin kirmogʻi-eshakning jihatsiz qichqirmogʻi. Xoʻshgoʻykim, soʻzni rifq va musovo bila aytgʻay, koʻngulga yuz gʻam keladurgʻon boʻlsa, aning soʻzidin qaytgʻay. Soʻzdadur har yaxshiliqni imkoni bor, munda debdurlarki, nafasning joni bor. Masihokim, nafas bila oʻlukka jon berdi, goʻyo bu jihatdin erdi.

Makruheki, harzasi tavil va ovozi karihdur, oʻzi savti bila qurbaqagʻa shahibdur. Ahli saodatlar ruhbaxsh zuloligʻa manbaʼ ham til, ahli shaqovatlar naqs qavqabigʻa matlaʼ ham til. Tilga iqtidorligʻ-

² Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami. 14-tom -T. 1998. 32-33 – betlar.

hakimi xiradmand; so‘ziga ixtiyorsiz – laimi najand. Tilki fasih va dilpazir bo‘lg‘ay-xo‘broq, agar ko‘ngul bila bir bo‘lg‘ay.

Til va ko‘ngul xo‘broq a‘zodurlar insonda; savsan va g‘uncha marg‘ubroq rayohindurlar bo‘stonda. Odame til bila soyir bila hayvondan mumtoz bo‘lur va ham aning bila insonga sarafroz bo‘lur. Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdurki, agar nopisand zohir bo‘lsa, tilning ofatidir.

Ayn ul-quzot til sharafidin Masih guftor bo‘ldi va Husayn Mansur til sur‘tidin dorg‘a sazavor.

Bayt:

Har necha biymi hajr so‘zi oshiq o‘lturur,
Vuslat bashorati yana jismig‘a jon berur.

Tildin azubat dilpisanddur va liynat sudmand. CHuchuk tilki, achchig‘liqqa evruldi, zarari om bo‘ldi, qandniki, muskir boda qildilar, xarom bo‘ldi. CHuchuk so‘z sof ko‘ngullarg‘a qo‘shdur, barcha atfol tab‘ig‘a muloyim halvofurushdur.

Bayt:

Xush so‘zga kim o‘lsa mastu behush,
SHarbat aro zahrni qilur no‘sh.

Harkimki, so‘zi yolg‘on zohir bo‘lg‘och uyolg‘on. YOlg‘onni chindek aytquvchi suxanvar-kumushni oltun ro‘kach qiluvchi zargar. Yolg‘on afsonalarda uyaltirguvchi, yolg‘onchi uyquda takallum surguvchi. YOlg‘on aytguvchi g‘aflatdadur. So‘zning asnofi bag‘oyat cho‘qdur, yolg‘ondin yamonroq sinfi yo‘qdur.

Ulki yolg‘on bila sarfi avkot etgay, anga bu yamon kelmagay yana mubohot etgay. Agar mustami‘inni g‘ofil topqay, yolg‘onin ching‘a o‘tkarsa maqsudin hosil topqay. Zihi tengrig‘a yamon, ne tengridin, ne xalqdin sharmanda. Mundoq nahsning chun erur yuzi yamonliq sari, bu nuhusatshior qutlug‘ uydin tashqari.

Bayt:

Ul kishini qutlug‘ evdin tashqari surmak kerak,
Qutlug‘ ev dunyo durur, ya‘niki, o‘lturmak kerak.

Birovkim, yolgʻon soʻzni birovga bogʻlagʻay, oʻz qaro boʻlgʻon yuzin yoqlagʻay, kabira gunohdur-agarchi miqdori oʻksukdur.

Bayt:

Zahrning oz esa miqdori dogʻi muhlikdur,
Ignaning noʻgi zaif ersa dogʻi koʻr qilur.

Ulki, soʻzni bir yerdin yana bir yerga yetkurgay, elning oʻtgan gunohini oʻz boʻynugʻa indurgʻay. Nammomliq chin soʻzga maʼmnudur. Agar zuhur etgay-xayol qilki, yolgʻon soʻzga ne yetgay. Soʻz terguvchining agar ulugʻi, agar kichigi-bilki erurlar tamugʻ oʻtining tutrugʻi.

Bayt:

Kim soʻzni terib aytguvchi ogʻziga bergay,
Molik ani doʻzax oʻtining dudigʻa tergay.

Ulki, juz quvvat daʼvisi izhor qilmas, goʻyoki, haqning qaviy ul-matin erkanin bilmas. Odameki, quvvat xayolin koʻngliga kechirur-tufrogʻedurkim, el urgʻoch uchurur. Dunyo dor ul-havodisdur va anga koʻngul bogʻlamoqqa gʻaflat boisdur. Olam umrdek bevafo dur va aning davlatigʻa eʼtimod qilmoq xato.¹

¹ R.Qoʻngʻurov va b. Oʻsha asar, 23-24 - betlar.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 13
tom. T.: 1997.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 14
tom. T.: 1998.
3. Alisher Navoiy. Vaqfiya. T.: 1991.
4. Alisher Navoiy. Lisonut tayr. 11 tom. T.: 1996.
5. B.Ahmedov. Navoiy zamondoshlari xotirasida. T.:
1985.
6. B.Hasanov. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at
T.: 1993.
7. M.Jo'rayev. El desa Navoiyni T.: 1991.
8. B.O'rinboyev, A.Soliyyev. Notqlik mahorati T.: 1984.
9. Nusratullo Atoulo o'g'li Jumaxo'ja. Istiqlol va ona
tilimiz T.: 1998.
10. N.M.Mallayev. O'zbek adabiyoti tarixi. T.: 1976.
11. R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, yo.Tojiyev. Nutq
madaniyati va uslubi asoslari T.: 1992.

HUSAYN VOIZ KOSHIFIY NOTIQLIK SAN'ATI HAQIDA

Savollar

1. Husayin Voiz Koshifiyning voizlik san'atiga bag'ishlangan qanday asarlari mavjud?
2. Alisher Navoiy va Husayin Voiz Koshifiy o'rtasidagi munosabat qanday bo'lgan?
3. Voiz va Koshifiy so'zlarining ma'nosi nima anglatadi?
4. Husayin Voiz Koshifiy haqida nimalarni bilasiz?

Topshiriqlar

1. Husayin Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai sultoni» asaridagi nutqqa, nutq san'atiga oid fikrlarni aniqlang.
2. Husayin Voiz Koshifiy maddohlarni necha guruhga ajratadi.

HUSAYN VOIZ KOSHIFIY

Husayn Voiz Koshifiy XV asrda Hirotida yashab ijod etgan taniqli olim va notiq bo'lgan. Uning «Tafsiri Husayni», «Axloqi Muhsiniy», «Anvori Suxayliy» kabi asarlari juda mashhur bo'lgan. Husayin Voiz Koshifiy Alisher Navoiyning zamondoshi va do'sti bo'lgan. U notiqlikda, xususan, va'zxonlikda nihoyatda mashhur bo'lganligi uchun ham «voiz» unvoniga sazovor bo'lgan. «Koshifiy» - kashf etuvchi, degan ma'noni anglatadi. Odamlar Husayn Voizning har bir va'zidan so'ng yangi-yangi narsalarni kashf qilganlar, egallaganlar. Husayn Voiz Koshifiyning asarlarida hikoya, rivoyat, she'riy parchalar joy olgan bo'lib, yuksak axloqiy g'oyalar - poklik, imon, e'tiqod, ezgulik tarannum etiladi. Uning asarlarida pand-nasihat va hikmat keng o'rin olgan. Husayn Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai sultoni» asarida javonmardlik, uning qoida va xususiyatlari asoslab berilgan. Ayniqsa, futuvvat asoslari va tasavvuf g'oyalari o'rtasidagi o'xshashlik keng talqin etilgan. Husayn Voiz Koshifiy 1505 yilda Hirotida vafot etgan.

FUTUVVATNOMAI SULTONIY YOXUD JAVONMARDLIK TARIQATI

Ikkinchi fasl: Ma'raka tuzuvchi so'z ahli haqida.

Ular uch toifa bo'ladilar: birinchi toifa - maddohlar, g'azalxonlar va saqqollar. Ikkinchi toifa - xosago'ylar va bisotandozlar. Uchinchi toifa - qissa so'ylaguvchilar va afsona aytuvchilar (ya'ni, baxshilar). Bularning har biri haqida alohida qismlarda to'xtab o'tamiz.

Birinchi qism. Maddohlar va g'azalxonlar zikrida

Shuni bilgilki, futuvvat ahli (ahli shadd) orasida maddohlarning martabasi eng balanddir. Buning sababi shuki, ahli bayt, xonadon muhabbati barchaning ko'nglida mavjud va agar birov boshqa birovni sevsa, sevgilisining ta'rifini tilidan qo'ymaydi... Maddohlar shunday xususiyatga ega kishilardirlar va uzluksiz ahli bayt ta'rifida so'z aytadilar va xonadonning yodida so'z aytish bilan vaqt o'tkazadilar.

Agar maddohlar necha xil bo'ladi, deb so'rasalar, to'rt xil deb aytgil: Birinchidan - o'zlari badehatan ijod qiluvchilar, ular o'zlari she'r aytish qobiliyatiga ega bo'lib, hikoyatu rivoyatlarni nazmga tushurib, bayon qilaveradilar. Ikkinchi xili - boshqa shoirlarning she'r, hikoya yoki badehalarini ijro etib, xalqqa foyda yetkazuvchilardir. Bu toifani roviylar deb ataydilar va ular ham maddohlar jumlasidandirlar. Uchinchi xili maddohlik barobarida boshqa ishlar bilan ham shug'ullanib, xalqqa fayz yetkazuvchilardir. Masalan, saqqolar (suv tarqatuvchilar) shunday kishilar bo'lib, ularning ishidan odamlar xursanddirlar. To'rtinchi toifa har yerdan har xil baytlarni yod olgan kishilar bo'lib, ular eshikma-eshik yuradilar, qasida aytib non yig'adilar va maddohlikni gadoylik, deb tushunadilar. Bularni agarchi qiyofalariga qarab maddoh desalarda, aslida ushbu jamoaga muvofiq emasdirlar.

Agar maddohlik odobi nechta bo'ladi, deb so'rasalar, beshta deb aytgil: avval shuki, doimo taqvo va tahoratda bo'lsin... Uchinchidan, g'arazli niyatda va qasd olish uchun maddohlik qilmasin. To'rtinchidan, boylikka berilgan bo'lmasin. Beshinchidan, madhda oshirib mubolag'a qilish bilan shug'ullanmasin.

Agar maddohning nechta sifati bo'lishi kerak, deb so'rasalar, aytgilki, maddohning yigirma sifati bo'ladi. Bular: sidh, sabr, shukr, zudh (parhez), toat, qanoat, muhosaba (umr hisobini olish), muroqaba, xudo yodida tafakkurga berilish (tavo'zu', taslim, ixlos, karam, nisor,

mujohada (jidu jahd qilmoq), tafakkur, tavakkul kam yeyish, kam uxlash va shafqatli bo'lish.

Agar maddoh hazar qiladigan sifatlar nechta, deb so'rasalar, o'ttizta deb aytgil. Bular: g'aflat, g'urur, aybjo'ylik, riyo, mayxo'rlik, qaro ko'ngillilik, zino, badaxloqlik, janjalkashlik, yaramas va noshoista so'z aytish, va'dani buzish, masxara-mazax qilish, noo'rin ta'na, yolg'on gapirish, yolg'on qasam ichish, birodarlarni g'iybat qilish, tuhmat qilish, gap tashish, g'ammozlik, hasad, makkorlik, odamlarni yomonlash, boylikka hirs qo'yish, zulm, baxillik, ko'p uxlash va ko'p yeyish.

Agar maddohlar bir-birlari bilan munosabatda qaysi qoidalarga rioya qilishlari kerak, deb so'rasalar quyidagi oltita qoidaga deb aytgil: avval shuki, bir-birlari bilan do'st bo'lsinlar... Uchinchidan, bir-birlari bilan kelishmay ish boshlamasinlar. To'rtinchidan, zaif-ojizalarni qatorlaridan surub chiqarmasinlar. Beshinchidan, bir-birlarining hurmatini saqlashda qilcha gumon-shubhaga yo'l qo'ymasinlar, toki hamma yerda muhtaram va aziz bo'lsinlar.

Agar maddohlar necha xil bo'ladi, deb so'rasalar, uch xil deb aytgil. Bir xillari faqat she'r o'qiydilar, she'rni ravon va ifodali o'qib, tinglovchilarga zavq bag'ishlaydilar. Ikkinchi xillari nasriy asarlar, mo'jaz gaplar, ibora va ta'rifu tavsiflar (qasidaxonlikni) nasr bilan ado etadilar va bu toifani g'araxon (chiroyli o'qiydiganlar) deb ataydilar. Uchinchi xillari nasr va nazmni aralashtirib o'qiydilar. Bu toifani murassa'xon (so'z ustasi), deb aytadilar. Va bularning kamol fazli, martabalari oldingi ikki guruhdan balanddir.

Agar maddohlarga xos alomatlar nimadan iborat, deb so'rasalar, aytgil: maddohlarning o'ziga xos alomati to'n va xirqa kiyishda emas. Ular har qanday to'nni kiyib yurishlari mumkin. Ammo ularning boshqalardan ajralib turuvchi tashqi alomatlari bor. Bu - nayza, tavq (xalqa, belbog') sufra (dasturxon), chiroq va bolta (qurol) olib yurishlaridir... Nayza - o'zini himoya qilish belgisi, tavq - maddohning qaysi martabada ekanligini ko'rsatuvchi belgi, dasturxon - saxiylik va qo'li ochiqlik alomati, chiroq - ko'ngil ravshanligi, ya'ni futuvvat yerlari muhabbatini ko'ngil ichida yoniq saqlash, o'zini yondirib bo'lsa ham, o'zgalarini isitish, o'zgalar diliga yorug'lik, safo bag'ishlash alomati...

Uchinchi qism. Qissaxonlar va afsona aytuvchilar haqida

Shuni bilki, qissa o'qish va qissa eshitishning foydasi katta. Birinchidan, kishi o'tgan ajdodlarning ishi va ahvolidan xabardor

bo'ladi. Ikkinchidan, odam g'aroyib va ajoyib voqea, sarguzasht-larni eshitsa, fikri va ko'zi ochiladi. Uchinchidan, o'tganlarning zahmatu uqubatlaridan xabardor bo'lsa, hech kim bu dunyoda tashvish-g'amdan ozod emasligini anglab, ko'ngli taskin topadi, tasalli bo'ladi. To'rtinchidan, o'tgan podsholar davlati va mulkning zavolini eshitsa, dunyo moliga mehri susayadi, boylik kishiga vafo qilmasligini bilib oladi. Beshinchidan, qissa eshitgan behad ko'p ibrat oladi, tajriba orttiradi. Bas, ma'lum bo'ladikim, o'tmish ajdodlarning qissalarida foyda ko'p, agar bo'lib o'tgan voqealar bo'lsa, aytuvchi va o'quvchi bilan birga eshituvchi ham undan naf' topadi va agar g'ayri voqe' (to'qima) bo'lsa, aytuvchi uchun gunoh hisoblansa-da, ammo eshituvchi uchun foydali va savobdir...

Agar ma'rakada kursi (sandali) qo'yishning ma'nosi nima, deb so'rasalar, javob berib aytgil: buning ma'nosi shuki, kimningkim iste'dodi hunari bo'lsa, u qolgan odamlardan balandroq o'tirishga loyiq, Chunki boshqalar uning diydoridan bahramand bo'lishlari kerak. Agar sandalini kim uchun qo'yadilar, deb so'rasalar, san'atkor, hunarmand kishilar uchun deb ayt. Zero podsholar ham pahlavonlikda, so'z hunarida nom qozonganlarni siylab, ularni kursiga o'tqazadilar. Bas, so'z maydonining pahlavoni bo'lgan kishilarni kursiga o'tqazib, qadrlasa arziydi. Agar kursining nechta rukni bor, deb so'rasalar, to'rtta deb aytgil: ikkita ostki va ikkita ustki ruknlar. Ikkita ustki rukn nimaga ishora, deb so'rasalar, aytgil: biri - bilim va ikkinchisi - aqlu farosat, zehnu zakovatga ishora. ya'ni sandalida o'tirgan odam bilimi va zakovati bilan har bir ma'rakada qanday so'zga talab borligini anglasin va shunga qarab so'z aytsin. Sandalining ostki ikki rukn nimaga ishora, deb so'rasalar, biri - sabrga, ikkinchisi - sabotga ishora deb aytgil. Ya'ni, sandaliga chiqib o'tirgan odam chidamli bo'lishi, o'z ishiga mustahkam, sobit bo'lmog'i lozim. Har narsaga o'rnidan turib, yengiltaklik qilmasligi kerak.

Agar qissaxonlik necha xil bo'ladi, deb so'rasalar, ikki xil bo'ladi deb aytgil: birinchisi hikoyat aytish (o'qish), ikkinchisi - she'rxonlik. Hikoyat aytishning esa sakkizta qoidasi bor. Avval shuki, qissaxonlik boshlanganda, agar kishi qissani boshlovchi bo'lsa, u ustoz ta'limini olgan, ustoz huzurida o'tkargan kishi bo'lishi kerak. Va agar qissani tugatuvchi bo'lsa, o'zi mustaqil takrorlagan bo'lsin, toki esidan chiqib, tutilib qolmasin. Ikkinchidan, chapdastlik bilan dadil so'zga kirishsin, xomlik va lanjlik ko'rsatmasin. Uchinchidan, ma'raka qanday asarni qabul qilishini anglasin va el rag'batini ko'proq bo'lgan asarlarni tanlasin.

Ammo me'yorni saqlasin. To'rtinchidan, hikoya davomida nasrni gohi-gohida nazm bilan qo'shib olib borsin, lekin bu eshituvchilarga malol kelmaydigan darajada bo'lsin. Ulug' ustozlar: nazm-qissaxonlikda bamisoli taomga solinadigan tuzdir - agar kam bo'lsa, taom ta'msiz bo'ladi va agar ko'paysa sho'r bo'ladi, deganlar. Bas, me'yorni saqlash lozim. Beshinchidan, yolg'on va ishonarsiz so'zlarni gapirmasin, toki elning nazaridan qolmasin. Oltinchidan, kinoyali tushunilmaydigan so'zlarni aytmasin, Chunki bu eshituvchilarni ranjitadi. Yettinchidan, tama' bilan odamlar joniga tegmasin, gadoylik qilmasin. Sakkizinchidan, qissaxon-likni tez tugatmasin va haddan ziyod cho'zmasin ham, o'rtalikni saqlasin.

Agar she'rxonlik odobi nechta, deb so'rasalar, oltita deb aytgil: birinchidan, she'rni ohong bilan o'qisin, ikkinchidan, so'zni odamlar qalbiga joylay olsin. Uchinchidan, agar biror mushkil (tushinilishi og'ir) bayt paydo bo'lsa, yig'ilganlarga uni sharhlab, mazmunini izohlab bersin. To'rtinchidan, eshituvchiga malol keladigan ish qilmasin. Beshinchidan, gadoylik qilmasin, mubolag'ali qasamlar ichmasin. Oltinchidan, o'qigan she'rining muallifini ma'raka oxiri yoki boshida tilga olib, duo qilsin.

Afsona aytuvchilar ham qissaxonlarga o'xshash bo'lib, aytib o'tilgan qoidalar ularga ham tegishlidir.

ABDULLA AVLONIYNING «TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ»
ASARIDA NOTIQLIK

Savollar

1. Abdulla Avloniyning qanday asarlarini bilasiz?
2. «Turkiy guliston yoxud axloq» qanday asar va u necha bobdan iborat?
3. Asarda odamlar xulqi, xatti-harakati nuqtai nazaridan necha guruhga bo‘linadi?
4. Muallif tarbiyaning qanday turlari haqida fikr yuritadi?
5. Bola tarbiyasida nimalar muhim ekanligini ta’kidlaydi?
6. «Hifzi lison» deb nimaga aytiladi?
7. Abdulla Avloniy milliy tilni saqlash masalasida nima deydi?
8. Axloq nima va uning qanday ko‘rinishlari bor?
9. Xulq nima va uning qanday ko‘rinishlari bor?
10. Diyonat deganda nimani tushunasiz?

Topshiriqlar

1. Turkiy guliston yoxud axloq asarini sinchiklab o‘qing.
2. Asar yuzasidan bahs-munozara o‘tkazish uchun savollar tuzing.
3. Asardan kerakli va muhim o‘rinlarni daftaringizga yozib oling.
4. Kishi tabiati bilan bog‘liq bo‘lgan so‘zlarni izohi bilan yozing.
5. Vijdon, hayo, diyonat, qanoat, sabr, ilm, adolat to‘g‘risida qisqa yozib oling.
6. Yomon xulqlar: g‘azab, jaholat, adovat, namimat, g‘iybat, haqorat, hasad, tama to‘g‘risida qisqacha daftaringizga yozib qo‘ying.
7. Yaxshi va yomon xulqlarni ifodalovchi so‘zlarni o‘zbek tilining izohli lug‘ati yordamida ko‘chirib yozing.
8. Vatan tuyg‘usi kitobini o‘qing va bahsga tayyorgarlik ko‘ring.

Abdulla Avloniyning pedagogikaga oid asarlari ichida uning 1913-yilda yozgan va 1917 yilda ikkinchi bor nashr qilingan «Turkiy guliston yoxud axloq asari» XX asr boshlaridagi pedagogik fikrlar taraqqiyotini o'rganish sohasida katta ahamiyatga molikdir. Bu asar mazmun tomonidan muallifning boshqa ijtimoiy va pedagogik asarlari bilan uzviy bog'liqdir.

XX asr boshlarida bunday asarni o'zbek tilida birinchi bo'lib Abdulla Avloniy yaratdi va ta'lim - tarbiya ishlarida uni tadbiq etdi. Abdulla Avloniy arab, fors, rus va ozarbayjon tillarini yaxshi bilgan olim edi. Uning qardosh xalqlar va chet tillarini bilishi pedagogik va poetik ijodining taraqqiyoti uchun katta zamin hozirladi.

«Turkiy guliston yoxud axloq» kitobi katta - kichik 64 bobdan iborat bo'lib, har bir bob ta'lim - tarbiya masalasiga bag'ishlanadi hamda biri ikkinchisini to'ldiradi, takomillashtiradi. YOzuvchi bu asarini yaratishda xalq pedagogikasidan keng foydalanadi.

Abdulla Avloniy «Tarbiya» sarlavhasi ostida tarbiya turlari haqida fikr yuritadi: 1. «Tarbiyaning zamoni», 2. «Badan tarbiyasi», 3. «Fikr tarbiyasi», 4. «Ahloq tarbiyasi». Bolani tarbiyalashda bu to'rt masala g'oyat muhim ahamiyat kasb qilishini ta'kidlaydi.

Bola tarbiyasida muallif bola yashab turgan sharoit, muhit, kishilarning roli katta ekanligini ko'rsatadi va bu soha oila, maktab sharoitini ham nazar-e'tibordan chetda qoldirmaydi. Tarbiya bolaning ahloqiga, xulq-atvoriga kuchli ta'sir etishni e'tirof qiladi va ota-onalarni o'z bolalarini tarbiya qilishga chaqiradi. Ta'lim bilan tarbiya bir-biri bilan bog'liq bir butun jarayon ekanligini ta'kidlaydi.

Abdulla Avloniy til masalasiga katta e'tibor beradi, tilni xalq bilan bog'lab talqin qiladi: «Har bir millatning dunyoda borlig'in ko'rsatadurgan oyinayi hayoti til va adabiyotidir». U o'z asarida har bir kishining o'z ona tilini mukammal bilishi, har bir so'zni o'z o'rnida ishlatishi, milliy-adabiy tilning taraqqiy uchun jonkuyarlik qilishi zarurligini qayd qiladi. «Hifzi lison» deb har bir millat o'z ona tili va adabiyotini saqlamakni aytilur».

«Turkiy guliston yoxud axloq»ning birinchi sahifasidan to so'nggi sahifasigacha Avloniyning insonparvarlik g'oyalari ifodalangan. U hamma narsadan avval xalq manfaatini ko'zlashni, xalqqa xizmat qilishni birinchi o'ringa qo'yadi.

Abdulla Avloniy insonning eng yomon xulqlaridan g'iybat va adovatning bir-biriga yaqinligini va g'iybatning oqibati adovat bilan tugashini ko'rsatib o'tadi. U deydi: «G'iybat sohibi lazzat o'rniga o'z

boshiga yoki bir boshqa kishining boshiga bir balo hozirlaydur. Chunki so‘z borub g‘iybat qilinmish kishining qulog‘iga etar, g‘azab qoni harakatga kirar, g‘iybatchidan o‘ch olmak fursatini poylar... Shu tariqa g‘iybatdan tug‘ilgan adovat cho‘zilmoqg‘a oid bo‘lib, dushmanlik zo‘rayib, o‘z oralaridagi xususiy janjallar ila aziz umrlarini o‘zdirub, umumiy xalq foydasi uchun ishlanadurgan milliy ishlardan mahrum bo‘lmaklari ila barobar aholining orasidan ittifoqning yo‘qoluviga sabab bo‘lurlar».¹

Axloq

So‘ylasang so‘yla yaxshi so‘zlardan,
Yo‘qsa jim turmoqing erur yaxshi.
O‘ylasang yaxshi fikrlar, o‘yla,
Yo‘qsa gung bo‘lmoqing erur yaxshi.
Ishlasang ishla yaxshi ishlarni,
Yo‘qsa bekorlig‘ing erur yaxshi.²

Fikr tarbiyasi

Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko‘p zamonlardan beri taqdir qilinub kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur. Fikr insonning sharofatlik, g‘ayratlik bo‘lishiga sabab bo‘ladur. Bu tarbiya muallimlarning yordamiga so‘ng daraja muhtojdurki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog‘liqdur. Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bor bo‘lsa ham, ikkisi bir - biridan oyilmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kabidur.

Masalan: joy solinmagan yaxshi bir uyning ichida o‘tirmak mumkin o‘lmadig‘i kabi, ichiga har xil yangi ashyolar to‘ldurub ziynatlangan eski imorat ham o‘lturishga yaramaydur. Basharti o‘ltursa, insonlar: «Eski uyga yangi zoldivor», «Kir ko‘ylakka jun jiyak», «Mis qozong‘a loy tuvoq» deb hajv, kulgi qilurlar.

Fikr agar yaxshi tarbiyat topsa,
Xanjar, olmosdan bo‘lur o‘tkur.
Fikrning oyinasi olursa zang,

¹ Qarang. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. T. 1992. 3-9 – betlar.

² Abdulla Avloniy. O‘sha asar. 17-bet.

Ruhi ravshan zamir o‘lur benur.¹

Yaxshi birla yursa, har kim maqsudi hosil bo‘lur,
Yursa nodonlar ila, bir kun borib qotil bo‘lur.
Kattalar qilgan nasihatni kichiklar olmasa,
Oqibat xulqi buzuq bir beadab johil bo‘lur²

Iffat

Iffat deb nafsimizni gunoh va buzuq ishlardan saqlamoqni aytilur. Boshimizga keladurgan kulfat va zahmatlarning aksari yomon tilimizdan, andozadan ortiq so‘ylaganimizdan kelur.

O‘ylamay so‘ylagan og‘rimay o‘lar,
Fikr ila so‘ylagan yig‘lamay kular.

Hifzi Lison

Hifzi lison deb har bir millat o‘z ona til va adabiyotini saqlamagini aytilur. Har bir millatning dunyoda borlig‘in ko‘rsatadurgan oyinai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo‘qotmak millatning ruhini yo‘qotmakdur. Hayhot! Biz turkistonliklar milliy tilni saqlamak bir tarafda tursun kundan - kun unutmak va yo‘qotmaqdadurmiz. Tilimizning yarmiga arabiy, forsiy ulangani kamlik qilub, bir chetiga rus tilini ham yopishdirmakdadurmiz. Durust, bizlarga hukumatimiz bo‘lg‘on rus lisonini bilmak hayot va saodatimiz uchun osh va non kabi keraklik narsadur. Lekin o‘z erinda ishlatmak va so‘zlamak lozimdur. Zig‘ir yog‘i solub, moshkichiri kabi qilub, aralash-quralash qilmak tilning ruhini buzadur.¹

«Yohu! Bizga na bo‘ldi? Bobolarimiz yo‘lidan chiqub ketduk. Yaxshi qo‘shningdan olguncha yomon uyingni qidir», - demishlar. Bobolarimizga etushg‘on va yaragan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas. O‘z uyimizni qidirsak va ahtarsak, yo‘qolganlarini ham toparmiz. «Yo‘qolsa yo‘qolsun o‘zi boshimga tor edi», - deb Yovrupo qalpog‘ini kiyub, kulgi bo‘lmak zo‘r ayb va uyatdur. Payg‘ambarimiz: «Erlarda jamol lison va tildur», - demishlar.

¹ Abdulla Avloniy. O‘sha asar. 15-bet.

² Abdulla Avloniy. O‘sha asar. 17-bet.

¹ Abdulla Avloniy. O‘sha asar. 32-bet.

Ey ona til, aziz qadrdonim,
Iltifoti ruhim, rahmonim,
Tug'ildig'im kundan aylading ulfat,
O'lguncha ayilma, ey jonim.
Menga ilmu adab san o'rgatding,
Chin adib, muallim shonim.
Millating ruhini ko'targuchisan
Eng muqaddas karamli sultonim.

Umumiy milliy tilni saqlamak ila barobar xususiy og'iz orasidagi tilni ham saqlamak lozimdir. Chunki so'z insonning daraja va kamolini, ilm va fazlini o'lchab ko'rsatadurgan tarozisidir. Aql sohiblari kishining dilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qiymatini so'zlagan so'zidan bilurlar. «Quruq so'z quloqg'a yoqmas», - demishlar.

Agar so'z aql va hikmatga muvofiq bo'lub, o'ziga yoki eshituvchiga bir foyda chiqadurgan bo'lmasa, asallarilari orasida g'ung'ullab yurgan qovoqlari kabi quruq g'ung'ullamoq faqat bosh og'rig'idan boshqa bir narsa emasdur. Boshimizga keladurgan qattig' kulfatlarning ko'pi yumshoq tilimizdan keladur. Shuning uchun: «Ko'p o'yla, oz so'yla», - demishlar.

Tillarning eng yaxshisi so'zga usta til, so'zlarning eng yaxshisi bilub, oxirini o'ylab so'ylangan so'zdur.

Go'zallik yuzda ermas, ey birodar,
So'zi shirin kishi har kimga yoqar.
So'zing oz bo'lsinu ma'noli bo'lsun,
Eshitkanlar qulog'i durga to'lsun.
So'zing bo'lsa kumush, jim turmak oltun.,
Misi chiqg'ay so'zing ko'p bo'lsa bir kun.
Ko'paygan so'zni bo'lgay to'g'risi oz,
Shakarning ko'pidan ozi bo'lur soz.

G'iybat

Agar jurmu gunah bo'lsun desang oz,
Tilingni saqla g'iybatdan qishu yoz.
Quloqqa paxta tiq, g'iybat eshitma,

Shikoyatchi kishiga bo‘lma damsoz.¹

Adovat

Adovat balosi bizlarni netdi,
Adovat qilma deb haq bizga aytdi.
Zudlik qilduk, mol va davlatlar ketdi,
Moldan o‘tub, oxir jonlarga etdi.²

Adabiyotlar

1. Abdulla Avloniy Turkiy guliston yoxud axloq. T.: 1992.
2. A.Ibrohimov, X.Sultonov, N.Jo‘rayev. Vatan tuyg‘usi T.: 1996.

¹ Abdulla Avloniy. O‘sha asar. 51-bet.

² Abdulla Avloniy. O‘sha asar. 15-bet.

MUNDARIJA

Kirish	3
«Nutq madaniyati va notiqlik san’ati» fanining maqsad va vazifalari.....	5
Nutq madaniyati va adabiy me’yor.....	13
Adabiy til va nutq madaniyati.....	19
Nutqning kommunikativ sifatlari.....	23
Til va nutq. Nutq odobi.	33
Nutq madaniyati va uslubshunoslik.....	39
Nutq va terminologiya	44
Notiqlik san’ati tarixidan	50
Notiqlikning turlari, ko‘rinishlari.....	62
Adabiyotlar.....	66
G‘arb madaniyati tarixida notiqlik san’ati.....	67
Sharq madaniyati tarixida notiqlik san’ati.....	73
Xalq og‘zaki ijodida nutq odobi	90
Kaykovusning «Qobusnoma» asarida suxandonlik xususida.....	100
Alisher Navoiy ijodida nutq madaniyati va notiqlik san’ati.....	107
Husayin Voiz Koshifiy notiqlik san’ati haqida.....	117
Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yohud axloq» asarida notiqlik.....	122
Mundarija.....	128

R.Rasulov, Q.Mo‘ydinov

**NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK
SAN’ATI**

(o‘quv qo‘llanma)

